

Θάλεια Σ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου

**Από τη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στον κλασικισμό.
Προσέγγιση στην εξέλιξη της τρίκλιτης βασιλικής κατά τον 18ο
και τον 19ο αιώνα**

Ο τύπος της τρίκλιτης βασιλικής αποτελεί μείζον θέμα στη μελέτη της ναοδομίας στον ελλαδικό χώρο κατά την τουρκοκρατία και τα νεότερα χρόνια. Ωστόσο, εξαιτίας του πρόσφατου σχετικά ενδιαφέροντος και της ελλιπούς βιβλιογραφίας η αντιμετώπιση του θέματος γίνεται είτε με πολύ γενικό τρόπο¹, είτε διεξοδικότερα μεν, αλλά περιορισμένα τοπικά². Κυρίαρχο ερώτημα ανάμεσα σ' αυτά που προβάλλουν είναι το ζήτημα της εξέλιξης του τύπου στη μακροχρόνια χρησιμοποίησή του. Πώς συμβάδισε ένας παραδοσιακός τύπος με τα στυλιστικά ρεύματα του 18ου και του 19ου αιώνα; Υπήρχαν πρότυπα, ποιά ήταν και ποιός ο ρόλος τους; Διαμορφώθηκε άραγε μια κοινή τυπολογική και μορφολογική γλώσσα ανάμεσα στις διάφορες περιοχές, παρ' όλες τις κατά τόπους παραλλαγές; Και τέλος υπήρξε τομή στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της Ελλάδας με την ίδρυση του ελληνικού κράτους και την επίσημη έλευση του Νεοκλασικισμού;

Ή μήπως η παράδοση, στενά συνδεδεμένη με το θρησκευτικό και εν μέρει με το εθνικό αίσθημα, συνέχισε να επιβιώνει και με ποιό τρόπο; Η απάντηση στα ερωτήματα αυτά αποτελεί σίγουρα αντικείμενο εκτεταμένης μελέτης. Το άρθρο που ακολουθεί επιχειρεί να συμβάλλει στη διερεύνηση των ανωτέρω ερωτημάτων.

**Η τρίκλιτη βασιλική με στοά και υπερκείμενο
γυναικωνίτη**

Η τρίκλιτη βασιλική δεν έπαψε να χρησιμοποιείται κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας³ όμως η ευρύτερη διάδοσή της εντοπίζεται από τον 18ο αιώνα και μετά. Οι λόγοι επικράτησής της, κυρίως στα αστικά κέντρα αλλά και σε αγροτικούς οικισμούς, έχουν διερευνηθεί και δεν χρειάζεται να επαναληφθούν εδώ. Όμοια

και η μορφή της βασιλικής την ίδια εποχή επίσης έχει γενικά περιγραφεί.

Από τις αρχές του 19ου αιώνα, ο τύπος της τρίκλιτης βασιλικής αρχίζει να μεταλλάσσεται. Το αποτέλεσμα είναι η εμφάνιση μιας νέας παραλλαγής της που εξαπλώνεται στην Ελλάδα, στη Βουλγαρία, στη Γιουγκοσλαβία και στη Μικρά Ασία. Κύριο χαρακτηριστικό της νέας παραλλαγής είναι η ενσωμάτωση στοάς με υπερκείμενο γυναικωνίτη. Η εκπληκτική διάδοση του τύπου και η γεωγραφική του διασπορά φαίνονται στον κατάλογο που ακολουθεί και στον επισυναπτόμενο χάρτη. Ο κατάλογος συντάχθηκε με βάση επιτόπιες έρευνες και τη βιβλιογραφία και περιλαμβάνει πάνω από εκατό ναούς διασκορπισμένους στα Νότια Βαλκάνια και τη Μικρά Ασία. Η ισχυρή επίδραση του καινούργιου τύπου στη ναοδομία γίνεται φανερή από τις τυπολογικές επεμβάσεις που διενεργήθηκαν σε προγενέστερους ναούς⁴. Ακολουθεί λοιπόν δεύτερος κατάλογος με αυτούς τους ναούς, που επιβεβαιώνει το μετασχηματισμό. Η ελλιπής τεκμηρίωση και βιβλιογραφία σε μερικές περιπτώσεις δυσκολεύει τη διάκριση των φάσεων και την κατάταξη ενός ναού στη μία ή στην άλλη κατηγορία· διατηρούμε λοιπόν ορισμένες επιφυλάξεις. Όμοια η εξαγωγή συμπερασμάτων δυσχεραίνεται από τις ελλιπείς περιγραφές και φωτογραφήσεις των μνημείων. Οι δύο κατάλογοι δεν έχουν αξιώσεις πληρότητας, χρησιμεύουν όμως για την προσέγγιση του

θέματος και την εξαγωγή μερικών πρώτων συμπερασμάτων, ενώ φιλοδοξούν να αποτελέσουν τη βάση για περαιτέρω έρευνα. Παρά τις ελλείψεις που παρουσιάζουν, μπορούμε να προχωρήσουμε σε ορισμένες παρατηρήσεις. Οι κατάλογοι συνοδεύονται από βιβλιογραφία, η οποία για λόγους συντομίας δεν ξανααναφέρεται στο κείμενο για τα μεμονωμένα μνημεία.

Από τα στοιχεία που έχουμε στα χέρια μας προκύπτει ότι η συντριπτική πλειοψηφία των ναών που ανήκουν στη νέα παραλλαγή, σ' αυτή δηλαδή που περιλαμβάνει στοά με υπερκείμενο γυναικωνίτη οικοδομείται μέσα στον 19ο αιώνα. Η εμφάνιση του τύπου πρέπει πιθανότατα να τοποθετηθεί γύρω από τις αρχές του⁵, δηλαδή λίγο πριν από την ελληνική επανάσταση, αν και ακόμα τίποτε δεν μπορεί να ειπωθεί με σιγουριά. Στη διάρκεια του αιώνα ο τύπος αυτός διαδίδεται, αποκρυσταλλώνεται και ωριμάζει. Η μεγαλύτερη άνθησή του παρουσιάζεται από την αρχή ως τα μέσα του αιώνα. Ο τύπος της τρίκλιτης βασιλικής του 18ου αιώνα συνεχίζει βέβαια να εφαρμόζεται ευρύτατα, κυρίως σε επαρχιακές ή περιφερειακές εκκλησίες, υιοθετώντας επιλεκτικά μερικά από τα καινούργια χαρακτηριστικά. Όμως οι μεγαλύτερες και σημαντικότερες εκκλησίες ακολουθούν συνήθως τον καινούργιο. Παράλληλα, για τις σπουδαιότερες εκκλησίες αναπτύσσονται νεοβυζαντινοί τύποι ναών που ως το τέλος του αιώνα αντικαθιστούν σχεδόν πλήρως τις τρίκλιτες βασιλικές όλων των ειδών.

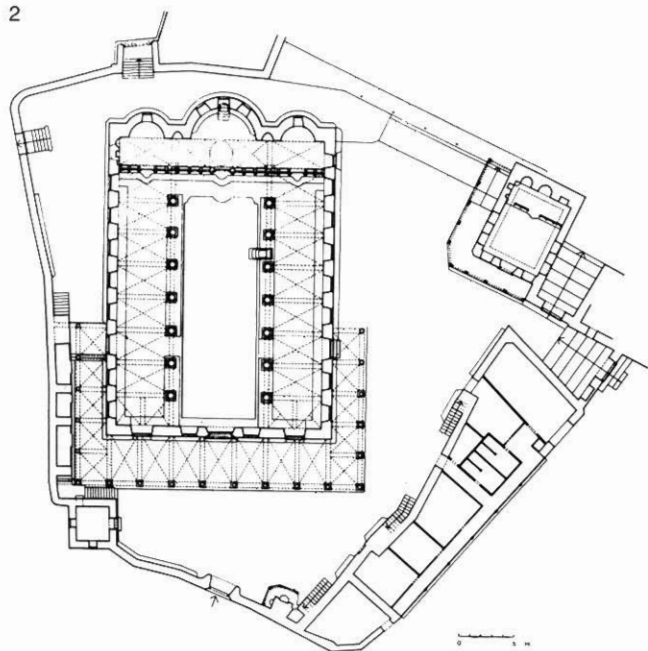
Εικ. 1. Λέσβος. Αγιάσος. Υπεραγία Θεοτόκος. Άποψη από τα νότια.

Εικ. 2. Λέσβος. Αγιάσος. Υπεραγία Θεοτόκος. Κάτοψη (Ι. Κλεομβρότου).

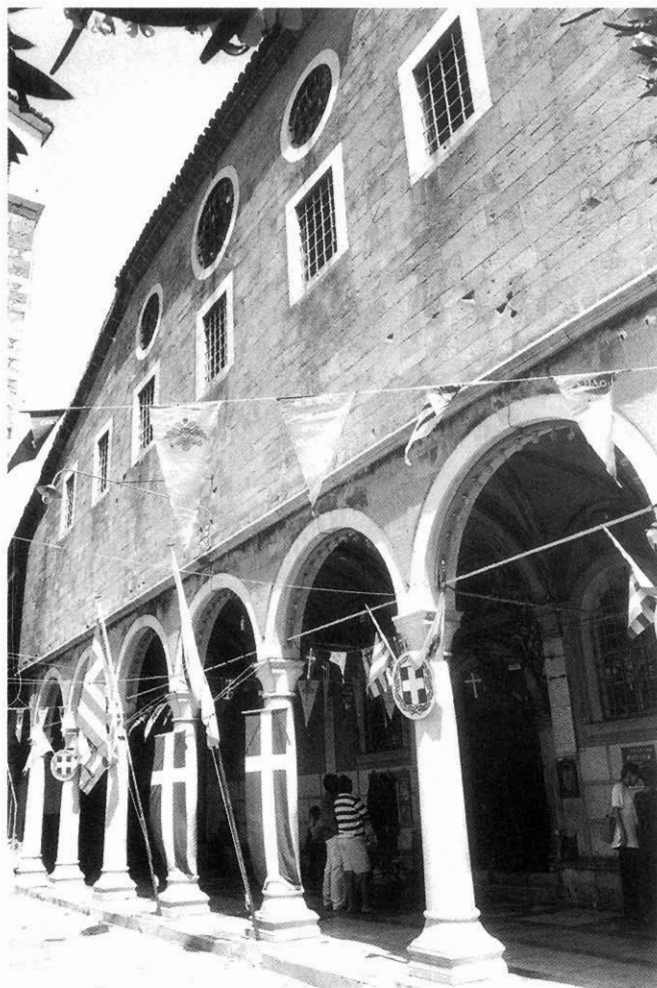
Εικ. 3. Λέσβος. Αγιάσος. Υπεραγία Θεοτόκος. Άποψη της προσόψεως από τα νοτιοδυτικά.

Εικ. 4. Λέσβος. Αγιάσος. Υπεραγία Θεοτόκος. Τομή κατά μήκος (Ι. Κλεομβρότου).

2

3

Τα πρώτα παραδείγματα και τα νεωτερικα στοιχεία

Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, ο καινούργιος τύπος πρέπει να εμφανίζεται αρχικά στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου. Επειδή μια συστηματική καταγραφή των μνημείων στην Ελλάδα λείπει, ενώ οι πληροφορίες για τα μικρασιατικά παράλια και τις μητροπόλεις τους, όπως για παράδειγμα η Σμύρνη, είναι ατελέστατες, δεν μπορούμε να καταλήξουμε σε ασφαλή συμπεράσματα. Τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου έχουν πολλές πιθανότητες να είναι η περιοχή όπου καλλιεργήθηκε ο τύπος, καθώς απολάμβαναν διάφορα προνόμια από τους Τούρκους, ενώ ταυτόχρονα είχαν στενές εμπορικές σχέσεις με την Ευρώπη και παρουσίαζαν οικονομική άνοδο καθώς και υψηλό πολιτιστικό επίπεδο⁶. Επιπλέον, από τα τέλη του 18ου αιώνα το τρίγωνο Χίου-Σμύρνης-Κυδωνιών είχε προστεθεί δυναμικά στη γεωγραφία του νεοελληνικού Διαφωτισμού, γεγονός που εκφραζόταν με την ίδρυση σχολείων με σύγχρονα, κοσμικού περιεχομένου, σχολικά προγράμματα και την εμφάνιση μιας ομάδας προοδευτικών διανοουμένων⁷.

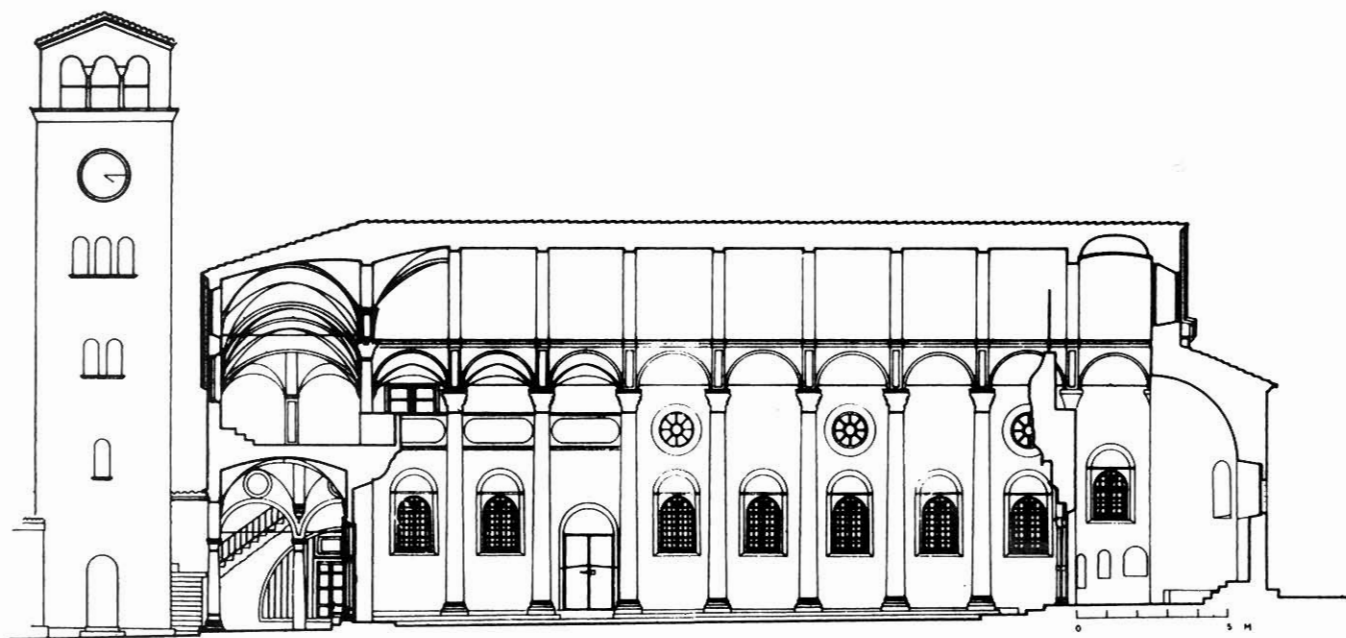
Ειδικότερα στη Λέσβο επέρχονται σημαντικές μεταβολές στα τέλη του 18ου αιώνα. Το πλαίσιο των μεταβολών αποτελούν η μερική νομιμοποίηση της ναυτιλιακής δραστηριότητας των Ελλήνων, απόρροια της συνθήκης του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή, η συγκρότηση του εμπορευόμενου ελληνισμού στη Ν. Ρωσία, η συνομολογούμενη προστασία των Ορθοδόξων και η περιορισμένη αναδιοργάνωση που επιχείρησε ο Σελίμ Γ' κατά τα τελευταία χρόνια του 18ου αιώνα. Η Λέσβος εντάσσεται στον εμπορικό άξονα Αλεξάνδρειας-Σμύρνης-Κωνσταντινούπολης-Οδησού. Έχει κατευθείαν ναυτιλιακή συγκοινωνία με τη Μασσαλία και διακινεί πολλά προϊόντα προς τις χώρες της Βόρειας Ευρώπης. Το νησί αναπτύσσεται κυρίως χάρις στο εμπόριο του λαδιού και των υποπροϊόντων του. Η ανάπτυξη αυτή και

οι πλούσιοι οικονομικοί πόροι οι προερχόμενοι από τον ελληνισμό της Μαύρης Θάλασσας επιτρέπουν την οικοδόμηση εκκλησιών και τη συσσώρευση πλούτου στην Εκκλησία. Όμοια η παιδεία παίρνει μεγάλη ώθηση στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα.

Κάτω από αυτό το φως δεν είναι περίεργο γιατί ένας από τους πρώτους ναούς στους οποίους ο τύπος, που μελετούμε, παρουσιάζεται με τα κυριότερα χαρακτηριστικά του είναι η Παναγία της Αγιάσου στη Λέσβο (εικ. 1). Το γεγονός σχετίζεται επίσης με τη γρήγορη πνευματική, οικιστική και οικονομική ανάπτυξη της Αγιάσου, που οφειλόταν στην απαλλαγή της από την καταβολή φόρων με σουλτανικό φερμάνι ήδη από το 1701 και την επακόλουθη συσσώρευση πληθυσμού. Ενδεικτική της ανάπτυξης είναι η ίδρυση στα 1773 της Αγιάσου Σχολής, όπου φέρεται ότι διδάσκει ο Ακίνδυνος Ιβηρίτης. Επιπροσθέτως πρέπει να υπογραμμισθεί ότι ο ναός ήταν σημαντικό προσκύνημα για τους Χριστιανούς, όχι μόνο της Λέσβου, αλλά και όλου του ελληνισμού, ενώ είχε μακροχρόνια ιστορία και παράδοση⁸. Με το σκεπτικό αυτό θα τον περιγράψουμε αναλυτικότερα.

Η Παναγία της Αγιάσου κτίστηκε στα 1815⁹, ενώ ο εσωτερικός της διάκοσμος συμπληρώθηκε στα 1838. Πρόκειται βασικά για μια τρίκλιτη βασιλική μεγάλων διαστάσεων (32,20μ x 26,20μ), που περιλαμβάνει κυρίως ναό και τρισυπόστατο ιερό με τρεις ημικυκλικές αψίδες (εικ. 2). Ο πυρήνας περιβάλλεται από στοά σε σχήμα Π, του οποίου τα σκέλη όμως δεν φτάνουν στην ανατολική όψη. Η οροφή της στοάς στηρίζεται σε σφενδόνια, που τη χωρίζουν νοητά σε ίσα ορθογώνια διαμερίσματα, τα οποία στεγάζονται με σταυροθόλια.

Ο γυναικωνίτης αναπτύσσεται ακριβώς πάνω από τη στοά. Στη δυτική πλευρά και πάνω στον κατά μήκος άξονα του ναού καμπυλώνεται προς τον κυρίως ναό. Το κλιμακοστάσιο για την άνοδο στο γυναικωνίτη το-

ποθετείται αδέξια έξω από τη συνολική σύνθεση, για να ελευθερώσει τόσο τον εσωτερικό πυρήνα, όσο και τη στοά. Αυτό υποχρεώνει τον αρχιτέκτονα να διαμορφώσει ελαφρώς ασύμμετρη τη δυτική όψη, γεγονός όμως που αποκρύπτεται από το μεταγενέστερο κωδωνοστάσιο. Πυρήνας και στοά με υπερκείμενο γυναικωνίτη έχουν ενιαία δικλινή στέγη, που στην ανατολική πλευρά σχηματίζει τριγωνικό αέτωμα, ενώ στη δυτική κολοβό.

Στη δυτική όψη τα ορθογώνια παράθυρα διατάσσονται στους άξονες των μετακινίων της στοάς. Στις πλάγιες ανοίγονται υψηλά τοξωτά παράθυρα στους άξονες των μετακινίων των εσωτερικών κιονοστοιχιών. Κυκλικοί φεγγίτες τοποθετούνται εναλλάξ πάνω από αυτά. Στο δυτικό και στο ανατολικό αέτωμα τοποθετείται σύνολο τριών κυκλικών φεγγιτών, από τους οποίους ο μεσαίος έχει μεγαλύτερη διάμετρο.

Οι υψηλές αναλογίες του εσωτερικού χώρου συμπληρώνονται από θολοδομία μεγάλης πλαστικότητας. Ημικυλινδρική καμάρα καλύπτει τα επτά μεσαία μετακίονια των εσωτερικών κιονοστοιχιών στο μεσαίο κλίτος, δημιουργώντας έτσι ένα κεντρικό πυρήνα. Η οροφή του χώρου μπροστά από το ιερό διαμορφώνεται από δύο σταυροθόλια και μια ασπίδα επί λοφίων. Διαχωρίζεται από τον κυρίως ναό με τρίβηλο θριαμβευτικό τόξο έμπνευσης μπαρόκ τοποθετημένο στην οροφή.

Ο γυναικωνίτης διαχωρίζεται από τον κυρίως ναό

με τοξοστοιχία που πατά πάνω στον ισόγειο τοίχο. Ο χώρος του κεντρικού κλίτους μπροστά από το γυναικωνίτη καλύπτεται από θόλο αναγεννησιακής μορφής, που βαίνει στο κεντρικό τόξο του γυναικωνίτη, και δύο μισά σταυροθόλια, τα οποία αλληλοτέμνονται με την καμάρα. Η διάταξη των θόλων αντιστοιχεί σ' αυτή των επτά τόξων που γεφυρώνουν τους κίονες, των οποίων (θόλων) το ύψος κλιμακώνεται τονίζοντας το κεντρικό μεταξόνιο. Η οροφή των πλάγιων κλιτών και του γυναικωνίτη διαμορφώνεται με σταυροθόλια.

Στο εσωτερικό οι κίονες φέρουν κορινθιακά κιονόκρανα και γεφυρώνονται με ημικυκλικά τόξα. Η καμάρα χωρίζεται σε διάχωρα. Η εικονογράφηση περιορίζεται σε συγκεκριμένα πλαίσια. Κεντρική θέση κατέχει η εικόνα του Παντοκράτορα τοποθετημένη σε ελλειπτικό πλαίσιο. Την υπόλοιπη επιφάνεια συμπληρώνουν γύψινες ροκοκό διακοσμήσεις.

Παρόλο που η Παναγία της Αγιάσου ακολουθεί ένα διαχρονικό ναοδομικό τύπο, αυτόν της τρίκλιτης βασιλικής, παρουσιάζει πολλά νεωτεριστικά στοιχεία σε σχέση με τον αμέσως προηγούμενο τύπο της βασιλικής που επικράτησε κατά τον 18ο αιώνα, γεγονός που μας επιτρέπει να μιλήσουμε για εξέλιξη. Τα στοιχεία αυτά είναι:

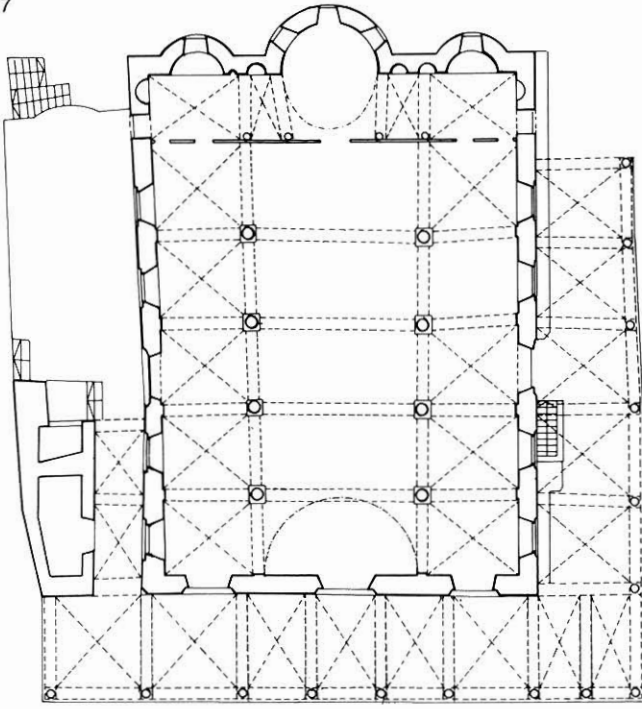
α. Η αύξηση του όγκου της εκκλησίας. Οι διαστάσεις του ναού αυξάνονται, πρώτα σε εμβαδόν και πιο εντυπωσιακά στο ύψος, καθώς οι περιοριστικοί τουρκοί νόμοι χαλαρώνουν, ενώ η εκκλησιαστική οικοδομι-

5

6

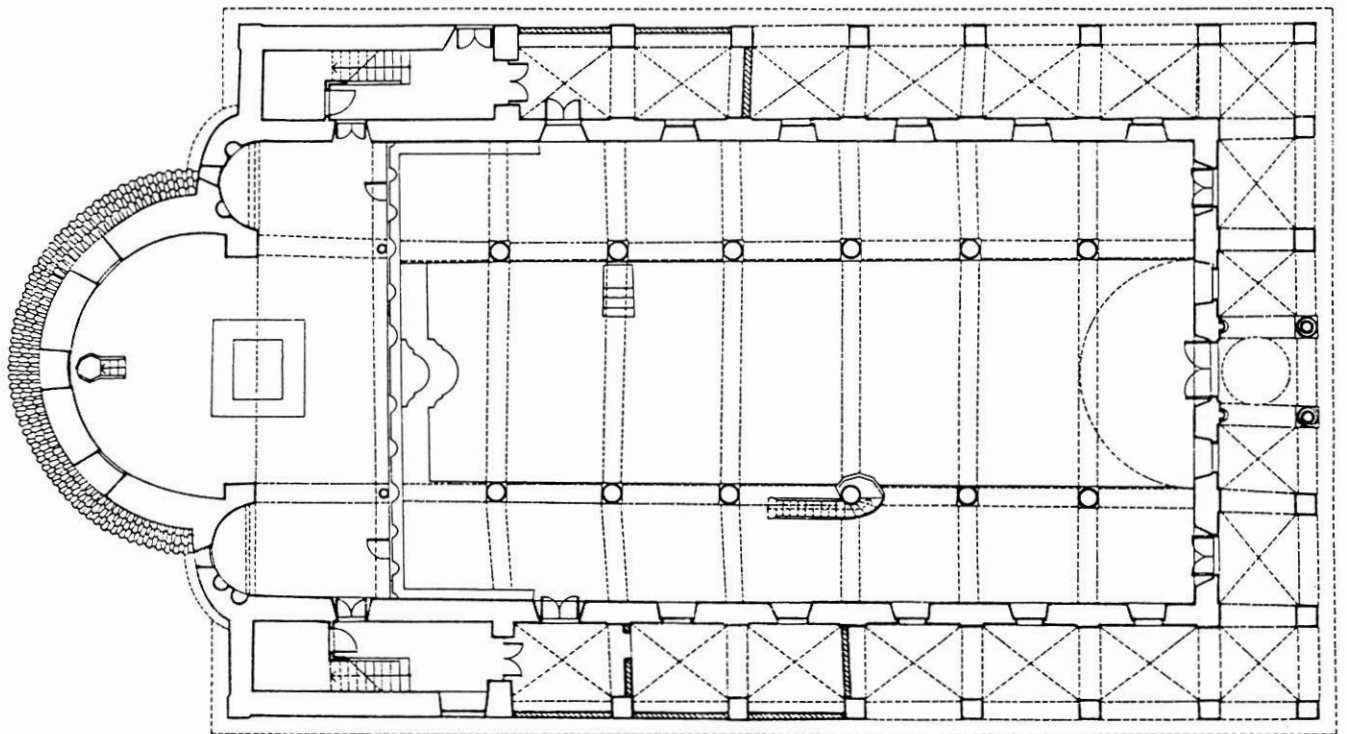
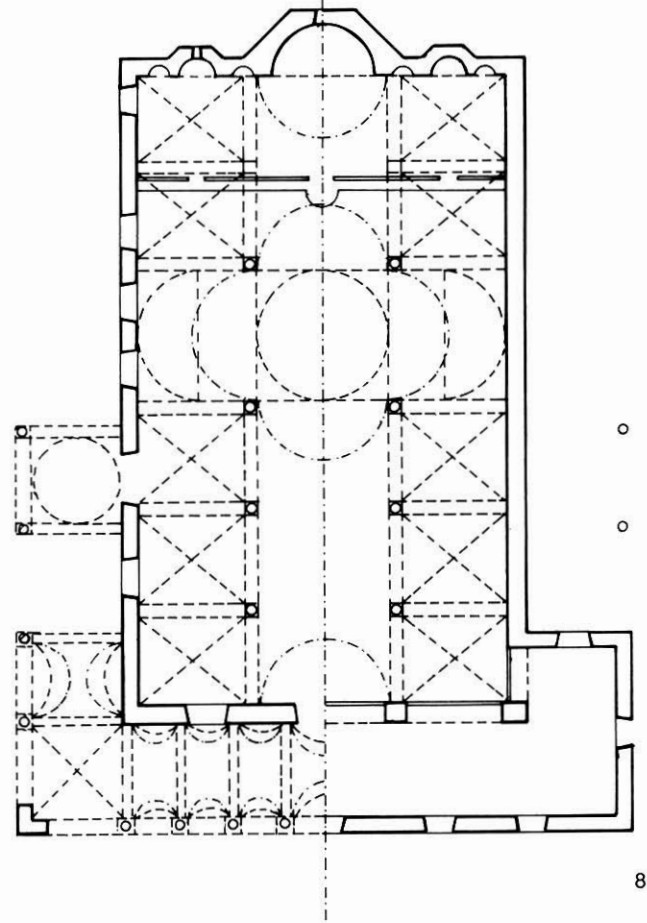
Εικ. 5. Λέσβος. Αγιάσος. Υπεραγία Θεοτόκος. Το εσωτερικό με όψη προς το ιερό.

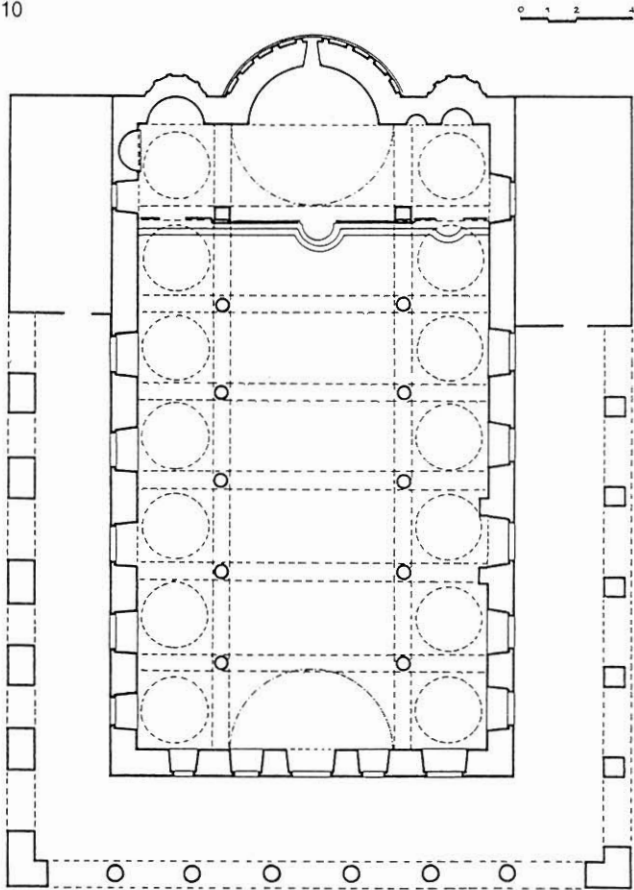
Εικ. 6. Λέσβος. Αγιάσος. Υπεραγία Θεοτόκος. Η καμάρα του κεντρικού κλίτους.

Εικ. 7. Τήνος. Παναγία Ευαγγελίστρια. Αρχική φάση. Κάτοψη.

Εικ. 8. Αργος. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος. Σκαρίφημα της κατόψεως.

Εικ. 9. Θεσσαλονίκη. Άγιος Μηνάς. Κάτοψη.

κή δραστηριότητα προστατεύεται από τη συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή (1774)¹⁰.

β. Η συμμετρία και ο κανονικός σχεδιασμός της κάτοψης και των όψεων. Σε προγενέστερες βασιλικές του 18ου αιώνα η υπακοή στη συμμετρία και την κανονικότητα υπέκυπτε συχνά στις ανάγκες, τουλάχιστον στα μεγάλα αστικά κέντρα. Μ' άλλα λόγια ο ναός προσαρμοζόταν στο υπάρχον οικοπέδο παίρνοντας το σχήμα του¹¹ και εντασσόταν σοφά και οργανικά στον πολεοδομικό ιστό, διατάσσοντας εισόδους και διαβατικά ανάλογα με τα περάσματα. Όμοια τα ανοίγματα τοποθετούνταν εκεί όπου χρειαζόνταν με τελείως ορθολογιστικό τρόπο. Ανάλογο ήταν και το μέγεθός τους.

Στην Αγιάσο η συμμετρία ως προς τον κατά μήκος άξονα, ενυπάρχουσα στον τύπο της βασιλικής, τηρεί-

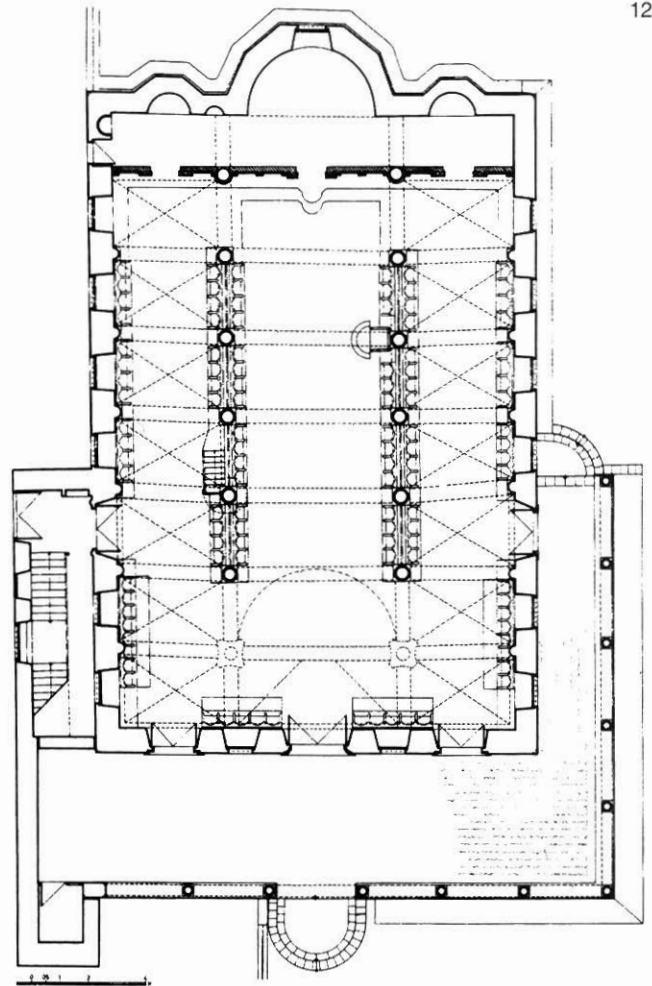
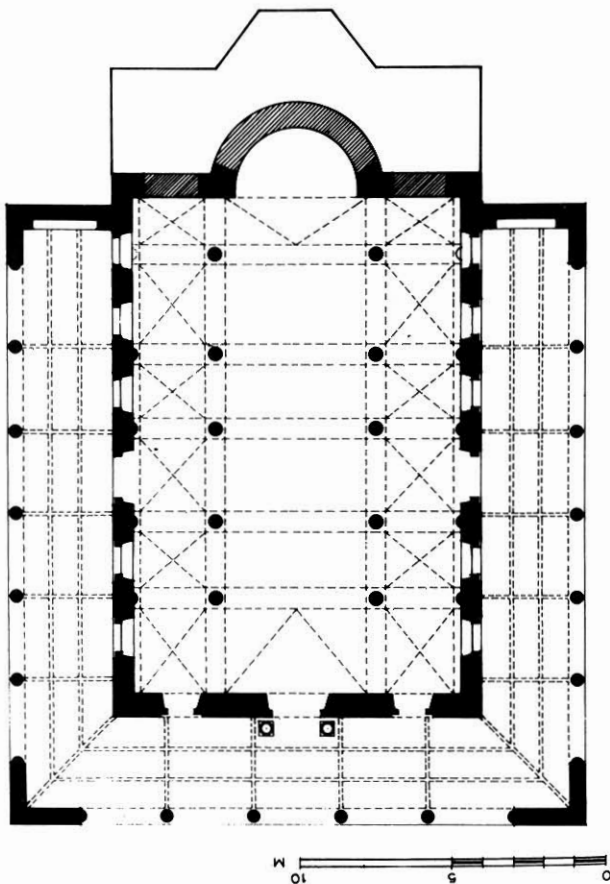
Εικ. 10. Πορταριά Πηλίου. Άγιος Νικόλαος. Κάτοψη (Μ. Πολυβίου).

Εικ. 11. Σύρος. Ερμούπολη. Κοίμηση της Θεοτόκου. Κάτοψη (Ι. Τραυλός, Α. Κόκκου).

Εικ. 12. Λήμνος. Μύρινα. Παναγία Τσας. Κάτοψη (Ν. Σηφουνάκης, κ.ά.).

Εικ. 13. Αρχάγγελος Πέλλης. Μονή Αρχαγγέλου Μιχαήλ. Καθολικό. Κάτοψη (Ν. Μουτσόπουλος).

Εικ. 14. Μπούφι Φλώρινας. Άγιος Νικόλαος. Κάτοψη (Ν. Μουτσόπουλος).

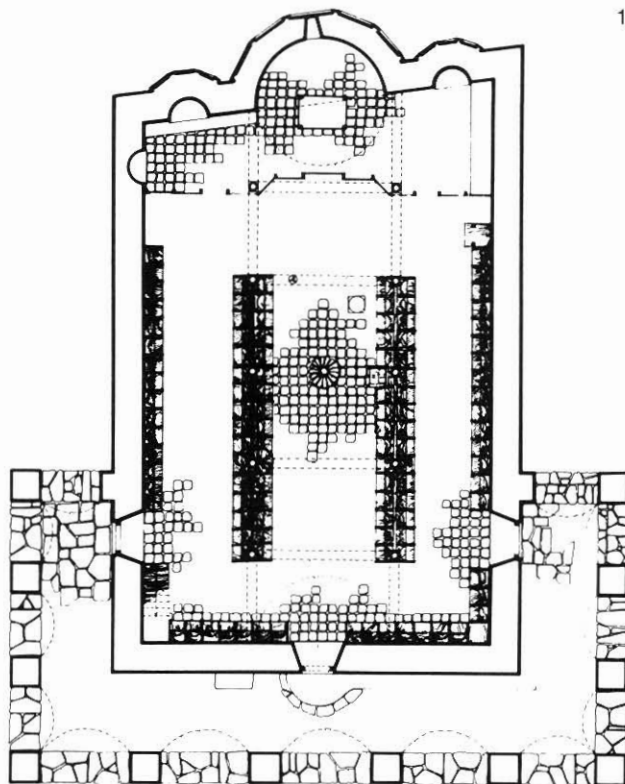
ται γενικά, με τη μικρή απόκλιση για την τοποθέτηση του κλιμακοστασίου. Η κανονικότητα είναι έκδηλη στο σχεδιασμό της κάτοψης και των όψεων. Τα πλάγια κλίτη υποδιαιρούνται νοητά σε διαμερίσματα, το καθένα από τα οποία αποτελεί μια μονάδα, η οποία επαναλαμβάνεται. Όμοια η καμάρα του μεσαίου κλίτους χωρίζεται για τη διακόσμηση σε εγκάρσια διάχωρα και η στοά σε διαμερίσματα με σταυροθόλια. Τα ανοίγματα τοποθετούνται στους άξονες των μετακτινίων διαστημάτων των εσωτερικών κιονοστοιχιών ή της κιονοστοιχίας της στοάς. Η αναλογία μεσαίου και πλαγίων κλιτών είναι υπολογισμένη με ακρίβεια σε 2:3:2 (συμπεριλαμβανομένου και του πάχους της τοιχοποιίας), έτσι ώστε να προκύψουν επτά ίσα μεταξόνια στη δυτική όψη. Στις πλάγιες πλευρές όμως οι εσωτερικές κιονοστοιχίες δεν αντιστοιχούν στην κιονοστοιχία της εξωτερικής στοάς, δημιουργώντας προβλήματα στις γωνίες της οροφής της.

γ. Η υιοθέτηση της στοάς με τον υπερκείμενο γυναικωνίτη. Η αύξηση του ύψους, που προαναφέραμε, επιτρέπει το συνδυασμό της στοάς με το γυναικωνίτη σ' ένα στοιχείο, το οποίο εντάσσεται πλέον οργανικά στον πυρήνα του ναού. Αυτή είναι η κυριότερη τυπολογική αλλαγή η οποία επηρεάζει την κάτοψη και την όψη και θα οδηγήσει σε νέες μορφολογικές διαπλάσεις της δυτικής όψης σε μεταγενέστερους ναούς.

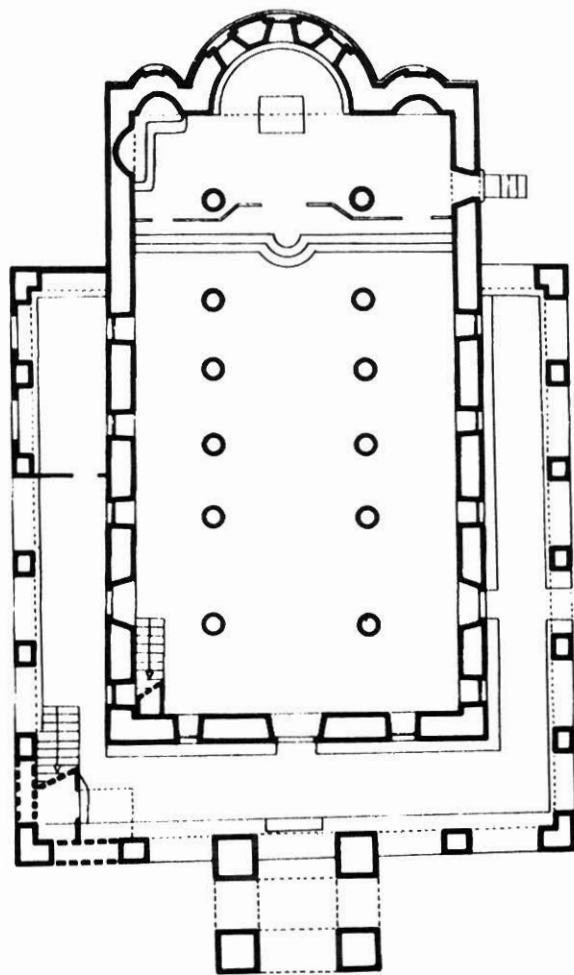
Η στοά και ο γυναικωνίτης είναι στοιχεία που απαντώνται σε πολλές βασιλικές του 18ου αιώνα. Η στοά, είτε σύγχρονη με τον υπόλοιπο ναό είτε μεταγενέστερη, χωροθετείται έξω από τον πυρήνα, τον οποίο περιβάλλει από μία, δύο ή τρεις πλευρές. Η στέγη της είναι ξεχωριστή από αυτήν του πυρήνα και σε χαμηλότερο ύψος. Η μορφή της αντιστοιχεί περισσότερο στο σπιτικό χαγιάτι, καθώς στηρίζεται σε απλές ξύλινες κολώνες, που γεφυρώνονται με ευθύγραμμα δοκάρια και πατούν σε χαμηλό πεζούλι, χρήσιμο για να κάθονται οι προσκυνητές. Ο γυναικωνίτης εντάσσεται στον εσωτερικό πυρήνα, είναι ευθύγραμμος και σε λίγες περιπτώσεις πύσχημος, πάντα όμως έχει μορφή εσωτερικού εξώστη.

Τα πλεονεκτήματα της τυπολογικής αλλαγής είναι εμφανή. Ο χώρος πάνω από τη στοά γίνεται εκμεταλλεύσιμος αυξάνοντας τη χωρητικότητα του ναού. Ο εσωτερικός χώρος αφήνεται να αναπτυχθεί απρόσκοπτα ως την οροφή, και αποκτά χαρακτήρα μεγαλοπρέπειας και ανάτασης, με την ταυτόχρονη απώλεια της μυστικοπάθειας και της εσωτερικότητας των προγενέστερων ναών. Η δυτική πρόσοψη του ναού αποκτά μεγάλες διαστάσεις, αφήνοντας ανοικτή τη δυνατότητα για μνημειακές και στυλιστικές διαμορφώσεις.

Η καταγωγή του τύπου της τοξωτής στοάς με τον υπερκείμενο γυναικωνίτη και οι λόγοι αφομοίωσής του από τη ναοδομία της περιόδου εύλογα δημιουργούν ερωτηματικά. Προηγούμενες διερευνήσεις μας¹² έδειξαν ότι πρόκειται για ένα σύνθετο φαινόμενο, η εξήγηση του οποίου δεν μπορεί να είναι μόνο η αφομοίωση στυλιστικών ρευμάτων. Η λειτουργικότητα του ημιπαίθριου χώρου για τις κλιματολογικές συνθήκες στην Ελλάδα είχε οδηγήσει ήδη από την αρχαιότητα σε διατάξεις όπως η στοά, το χαγιάτι ή ο εξώστης¹³. Τοξωτή

0 5 10 20 30 M

0 2 4 6 10 M

στοά στο ισόγειο που φέρει όροφο απαντάται σε παλαιοχριστιανικούς και βυζαντινούς ναούς, αλλά όχι με μεγάλη συχνότητα¹⁴. Τοξωτές στοές απαντώνται συχνά στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική. Στη μεταβυζαντινή ναοδομία τοξωτές στοές, όμως πάντα μονόροφες, απαντώνται στην Ήπειρο. Στην περιοχή αυτή εμφανίζονται ναοί με τοξωτή στοά στηριζόμενη σε κτιστούς πεσσούς, είτε ως εξωτερική του κεντρικού πυρήνα¹⁵, είτε σπανιότερα οργανικά ενταγμένη στο σύνολο και κάτω από ενιαία στέγη¹⁶. Γίνεται φανερό ότι σε πολλές περιπτώσεις η τοξωτή στοά αποτελούσε προσφιλές συμπλήρωμα των ναών, όταν ήταν δυνατόν. Φαίνεται λοιπόν ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση στο υπόβαθρο της παράδοσης επικάθονται τα στυλιστικά ρεύματα της Αναγέννησης και του Νεοκλασικισμού, τα

οποία επίσης παίζουν πολύ σημαντικό ρόλο, γιατί προσφέρουν μια εκσυγχρονισμένη και πιο λειτουργική μορφή της στοάς.

Οι αιτίες της αποδοχής του συγκεκριμένου στοιχείου μπορούν να ανιχνευθούν ακόμα βαθύτερα. Στα μεταβυζαντινά χρόνια στοά εικονίζεται τόσο σε κατόψεις ναών σχεδιασμένες από τον Πατριάρχη Ιεροσολύμων Χρύσανθο Νοταρά (περί το 1700), όσο και σε άλλες από τον Πατριάρχη Καλλίνικο (περί τα μέσα 18ου αιώνα), δεν αναφέρεται όμως αν φέρει όροφο¹⁷. Οι μικρογραφίες στα Προσκυνητάρια των Αγίων Τόπων του 17ου και του 18ου αιώνα, στους οδηγούς δηλαδή των προσκυνητών που κυκλοφορούσαν ευρύτατα, παριστούν πολλούς ναούς με τοξωτή στοά που φέρει όροφο τόσο στην κύρια όσο και στις πλάγιες όψεις¹⁸. Αν

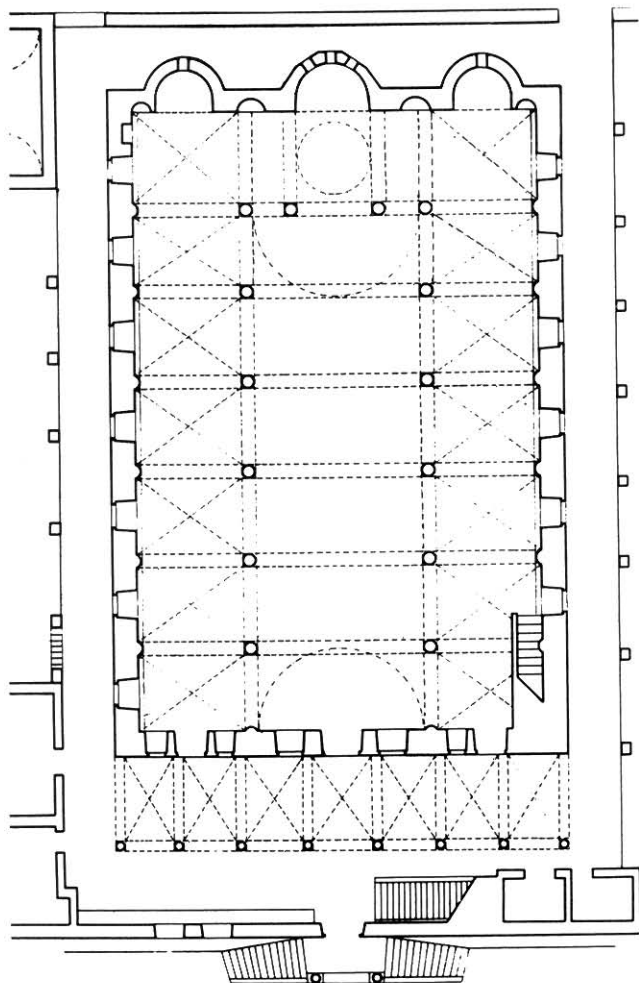
Εικ. 15. Χίος. Μεστά. Μεγάλος Ταξιάρχης. Κάτοψη (Χ. Μπούρας).

Εικ. 16. Πάτρα. Άγιος Ανδρέας. Σκαρίφημα κατόψεως.

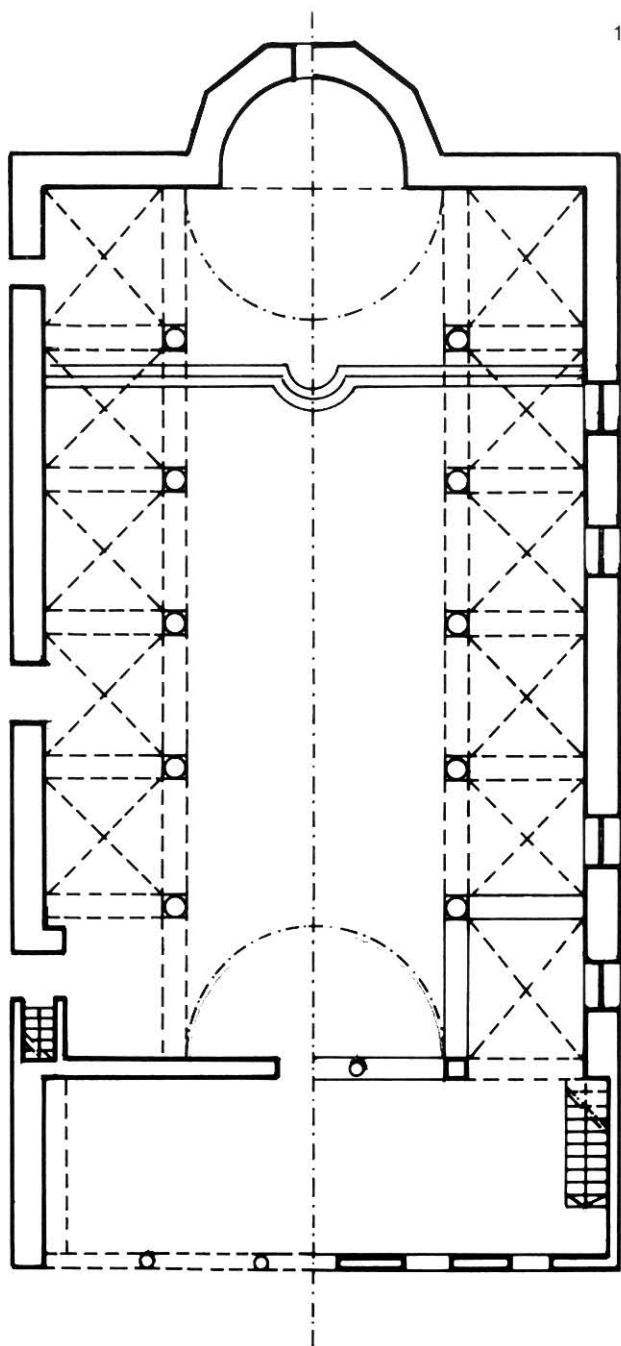
Εικ. 17. Άγιος Γερμανός Πρέσπας. Άγιος Γερμανός. Κάτοψη (Ν. Μουτσόπουλος).

Εικ. 18. Σοπότ Βουλγαρίας. Άγιοι Πέτρος και Παύλος. Κάτοψη (Ρ. Berbenliev).

15

16

και ο χαρακτήρας των παραστάσεων αυτών είναι συμβατικός και σπάνια αποδίδεται η πραγματική μορφή των μνημείων, οι μικρογραφίες καταγράφουν τη φανταστική εικόνα για τα πιο σημαντικά μνημεία της χριστιανοσύνης, που κυκλοφορεί την εποχή αυτή. Οπωσδήποτε οι νοητές εικόνες για τον Πανάγιο Τάφο, το Ιερό όπου δίδαξε ο Χριστός και την εκκλησία της Γέννησης πρέπει να αποτέλεσαν ισχυρότατα πρότυπα προς μίμηση. Ειδικότερα η Παναγία της Αγιάσου είχε ιδιαίτερους συναισθηματικούς δεσμούς με τα Ιεροσόλυμα, δεδομένου ότι σ' αυτήν φυλάσσεται η εικόνα της Θεομήτορος της Αγίας Σιών, που είχε μεταφερθεί από τους Άγιους Τόπους τον 9ο αιώνα.

Στην υιοθέτηση του τύπου με στοά και υπερκείμενο γυναικωνίτη διακρίνουμε την αποδοχή ενός αστικού χαρακτήρα για την εκκλησία, καθώς τοξωτές στοές στο ισόγειο με ένα ή και παραπάνω ορόφους απαντώνται στην κοσμική αρχιτεκτονική των Επτανήσων, επηρεασμένης άμεσα από την Αναγέννηση, αλλά και στην Κωνσταντινούπολη, όπως φαίνεται από πολλές χαλκογραφίες.

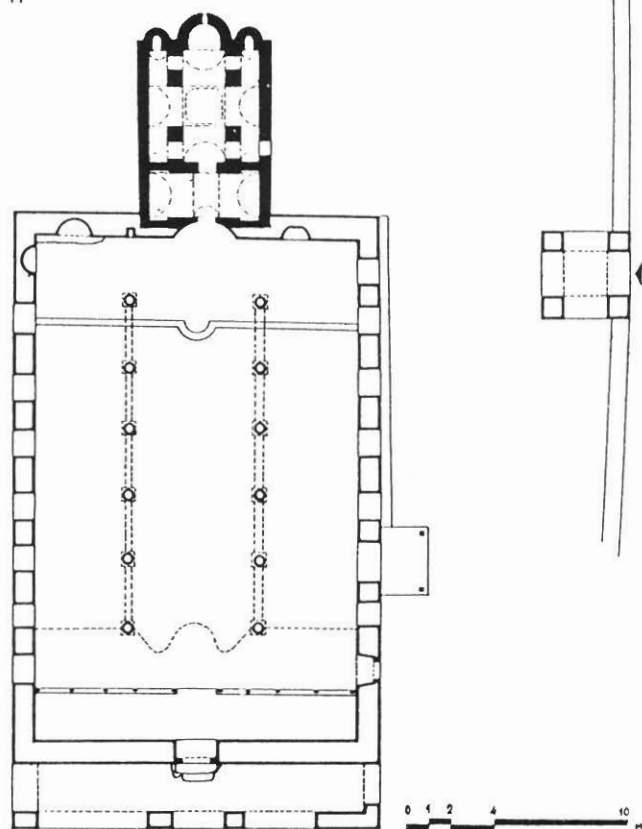
δ. Η θολοδομία. Σε βασιλικές του 18ου αιώνα κανόνα αποτελούν οι επίπεδες οροφές. Λίγες φορές συναντώνται σκαφοειδείς οροφές και ημικυλινδρικές καμάρες. Στην Παναγία της Αγιάσου η θολοδομία είναι ένα νεωτεριστικό στοιχείο, το οποίο όμως έχει τις ρίζες του στην παράδοση. Η κάλυψη του κεντρικού κλίτους με καμάρα, η σύνθετη λύση στις γωνίες του κεντρικού ορθογωνίου και τα σταυροθόλια στα πλάγια κλίτη, θυμίζουν έντονα τη θολοδομία των αττικών τρίκλιτων βασιλικών του 16ου αιώνα, με κύριο παράδειγμα τον Άγιο Διονύσιο Αεροπαγίτη¹⁹ στην Αθήνα. Δεν αποκλείεται λοιπόν η θολοδομία της Παναγίας εκεί να έχει την αφετηρία της, παρουσιάζεται όμως αναπλασμένη κάτω από το πνεύμα δυτικών επιδράσεων του 19ου αιώνα. Η διαμόρφωση της οροφής με σταυροθόλια περνάει και στην εξωτερική στοά. Παρ' όλη την επιζητούμενη μεγαλοπρέπεια, η θολοδομία είναι κατασκευασμένη από μπαγδατί.

ε. Η διάπλαση του Ιερού Βήματος. Το Ιερό Βήμα της Παναγίας Αγιάσου διαμορφώνεται πολύκογχο, πράγμα που μαρτυρεί ότι η εκκλησία είναι τρισυπόστατη, και αφιερωμένη επίσης στον Άγιο Χαράλαμπο και στον Άγιο Νικόλαο. Βέβαια η διάπλαση αυτή εφαρμόζοταν ήδη από τον 18ο αιώνα σε σπάνια παραδείγματα, αλλά τη μεγάλη της διάδοση γνώρισε στο α' μισό του 19ου αιώνα²⁰. Η Παναγία υιοθετεί το καινούργιο χαρακτηριστικό.

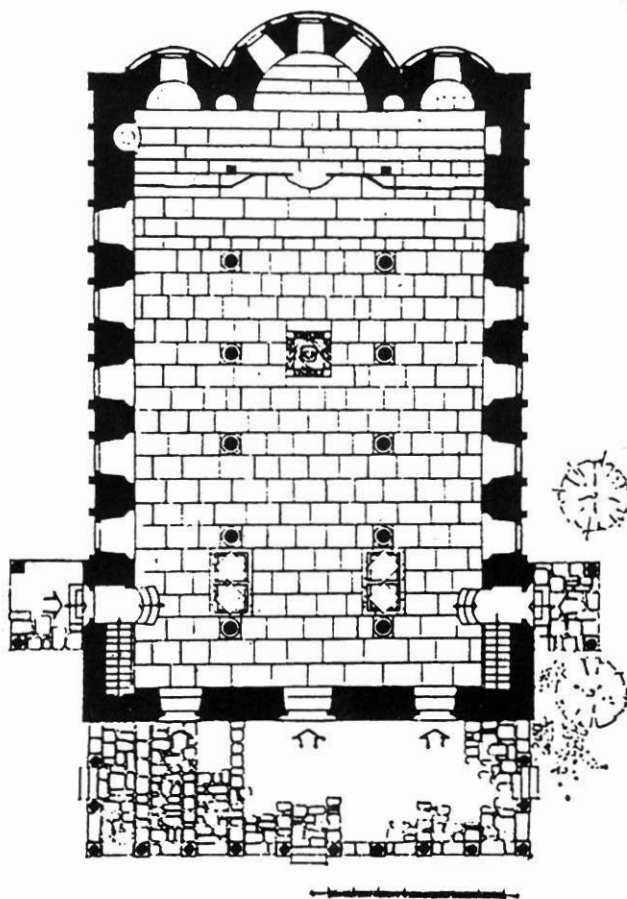
στ. Η προσοχή στη διαμόρφωση της δυτικής όψης. Στις μεταβυζαντινές βασιλικές η πλευρά η οποία αναδεικνύεται περισσότερο από τις υπόλοιπες είναι η ανατολική, για λόγους συμβολικούς μιά και περιλαμβάνει την κόγχη του ιερού²¹. Σε λιγιστά προγενέστερα παραδείγματα, όπως στο καθολικό της μονής Φανερωμένης στη Σαλαμίνα (τέλος 17ου αιώνα)²², διακρίνονται προθέσεις μνημειακής διάπλασης της δυτικής όψης (χωρίς στοά βέβαια), αλλά και οπτικά ελεύθερη ανάπτυξη της θολοδομίας στο εσωτερικό.

Στην Παναγία της Αγιάσου το σύνολο της στοάς με τον υπερκείμενο γυναικωνίτη δομείται με λαξευτούς λί-

17

18

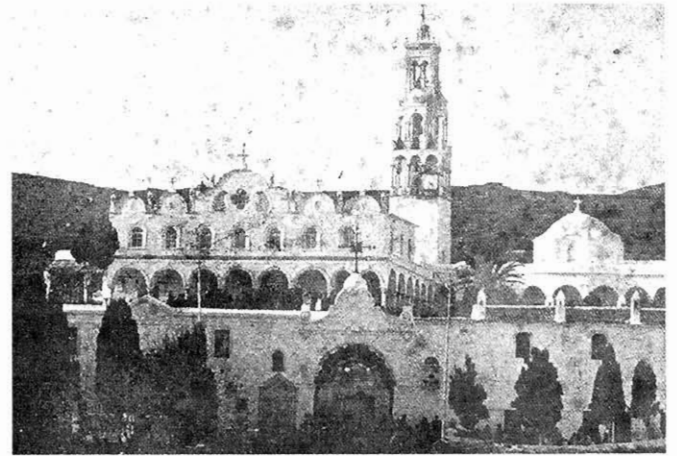
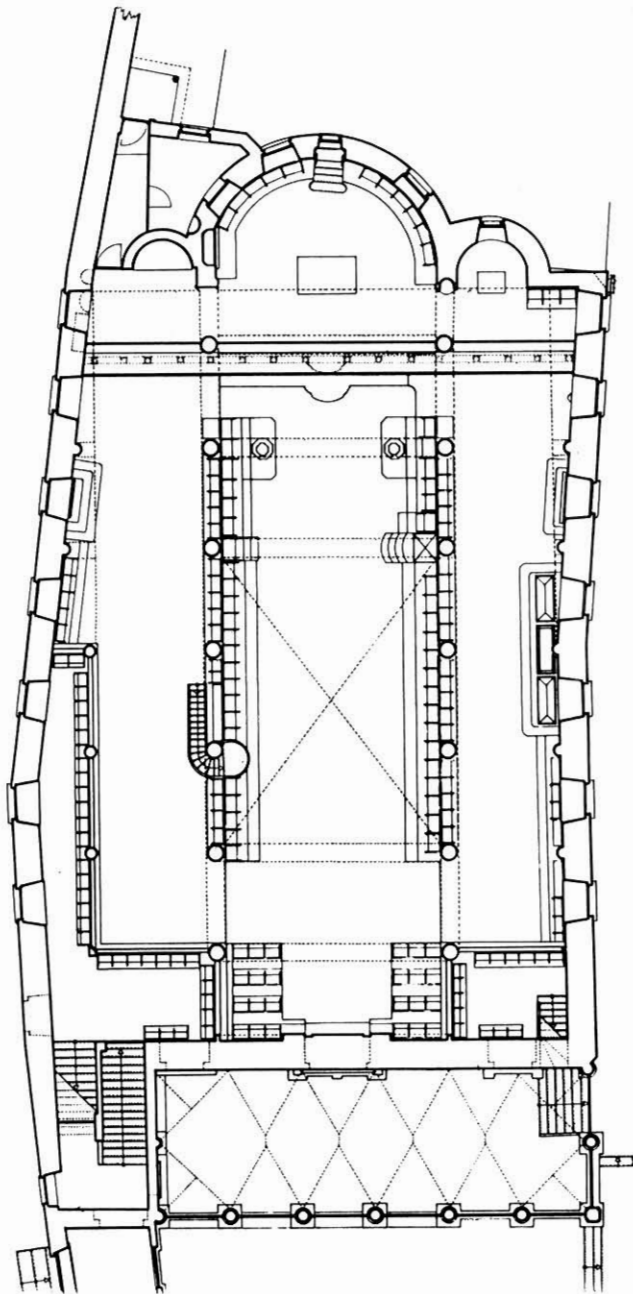

θους, που έρχεται σε αντίθεση με την αργολιθοδομή του υπόλοιπου ναού. Το ενδιαφέρον μετατοπίζεται στη δυτική όψη, από την οποία προσέρχονται οι προσκυνητές, και συνδυάζεται με το μεγαλύτερο ύψος του οικοδομήματος για την απόδοση επιβλητικού και μνημειακού ύψους στο ναό.

ζ. Το σύνολο των τριών φεγγιτών (oculi) στα αετώματα των στενών όψεων. Μεμονωμένοι κυκλικοί φεγγίτες στα κολοβά αετώματα προγενέστερων εκκλησιών συναντώνται σποραδικά στη Θεσσαλία²³ και στην Κρήτη²⁴. Συναντώνται επίσης και στις άλλες όψεις, αλλά σε ελάχιστα παραδείγματα, όπως στη Θεσσαλονίκη²⁵, ενώ οι μελετητές συμφωνούν ότι πρόκειται για δυτικές επιδράσεις. Ο συνδυασμός των τριών φεγγιτών στην Παναγία της Αγιάσου είναι πρωτότυπος για τον ελλαδι-

κό χώρο. Η καταγωγή του μπορεί να αναζητηθεί σε αναγεννησιακά πρότυπα, και μάλιστα στο ναό της Santa Maria dei Miracoli (1481-89)²⁶ στη Βενετία, με την οποία η Λέσβος είχε στενές εμπορικές σχέσεις. Ωστόσο, παρ' όλες τις δυτικές επιδράσεις, ο απόηχος των βυζαντινών τριλόβων παραθύρων της σχολής της Κωνσταντινούπολης δεν πρέπει να παραβλεφτεί. Οι φεγγίτες εξυπηρετούν τη λειτουργικότητα φωτίζοντας την οροφή και την αισθητική κοσμώντας τις επιφάνειες των αετωμάτων. Στις άλλες όψεις εμφανίζονται επίσης κυκλικοί φεγγίτες, που έχουν και πάλι δυτικά πρότυπα.

η. Η διαμόρφωση του γυναικωνίτη. Εφευρετική είναι η λύση της τοξοστοιχίας που πατά στον ισόγειο τοίχο και γεφυρώνεται με τόξα, διαχωρίζοντας τον πυρήνα από το γυναικωνίτη. Έτσι ψηλά στο επίπεδο του

Εικ. 19. Κωνσταντινούπολη. Πατριαρχικός ναός Αγίου Γεωργίου. Κάτοψη (Α. Πορίδης).

Εικ. 20. Τήνος. Παναγία Ευαγγελίστρια. Φωτογραφία πριν από το 1890 (Α. Φλωράκης).

Εικ. 21. Τήνος. Παναγία Ευαγγελίστρια. Η δυτική όψη, σήμερα.

Εικ. 22. Σύρος. Ερμούπολη. Πρόσοψη του ναού της Μεταμορφώσεως (Ι. Τραυλός - Α. Κόκκου).

Εικ. 23. Άργος. Άγιος Ιωάννης. Άποψη από τα βορειοδυτικά.

Εικ. 24. Πορταριά Πηλίου. Άγιος Νικόλαος. Η πρόσοψη.

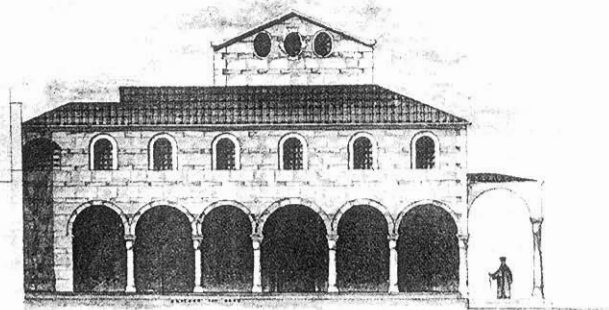

γυναικωνίτη στη δυτική πλευρά του ναού δημιουργούνται πέντε κλίτη, που μαζί με την πυκνή παρουσία των κίωνων και τα σταυροθόλια της οροφής δίνουν την αίσθηση ενός πλούσιου, πολυκυτταρικού χώρου. Η καμπύλωση του γυναικωνίτη προς το κεντρικό κλίτος είναι επίδραση του μπαρόκ.

θ. Η εσωτερική διακόσμηση και το σύστημα της εικονογράφησης. Δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι για την πρωτοτυπία της διακόσμησης του ναού της Αγιάσου, καθώς αυτή συμπληρώθηκε το 1838 και εν τω μεταξύ κτίστηκαν και άλλοι ναοί²⁷. Καθώς όμως οι καλλιτεχνικές προθέσεις πρέπει να ενυπήρχαν στο αρχικό σχέδιο, ενώ φαίνεται ότι το σύστημα της διακόσμησης αποτελεί αδιαχώριστο σύνολο με τους ναούς αυτού του τύπου, θα την περιγράψουμε εδώ.

Στον 18ο αιώνα ο χαρακτήρας της διακόσμησης είναι λαϊκός. Οι οροφές είναι ξύλινες και χωρίζονται σε διάχωρα με γεωμετρικές διακοσμήσεις, μια επίδραση που προέρχεται από την κοσμική αρχιτεκτονική. Οι κίονες είναι ξύλινοι, τα κιονόκρανα απλά και τα τόξα που τους γεφυρώνουν πολλές φορές ισλαμίζοντα ανακαμπτόμενα του οθωμανικού μπαρόκ. Η διακόσμηση με τοιχογραφίες αναπτύσσεται σ' όλες τις ελεύθερες επιφάνειες των τοίχων και χαρακτηρίζεται από τη χρήση σκοτεινών τόνων.

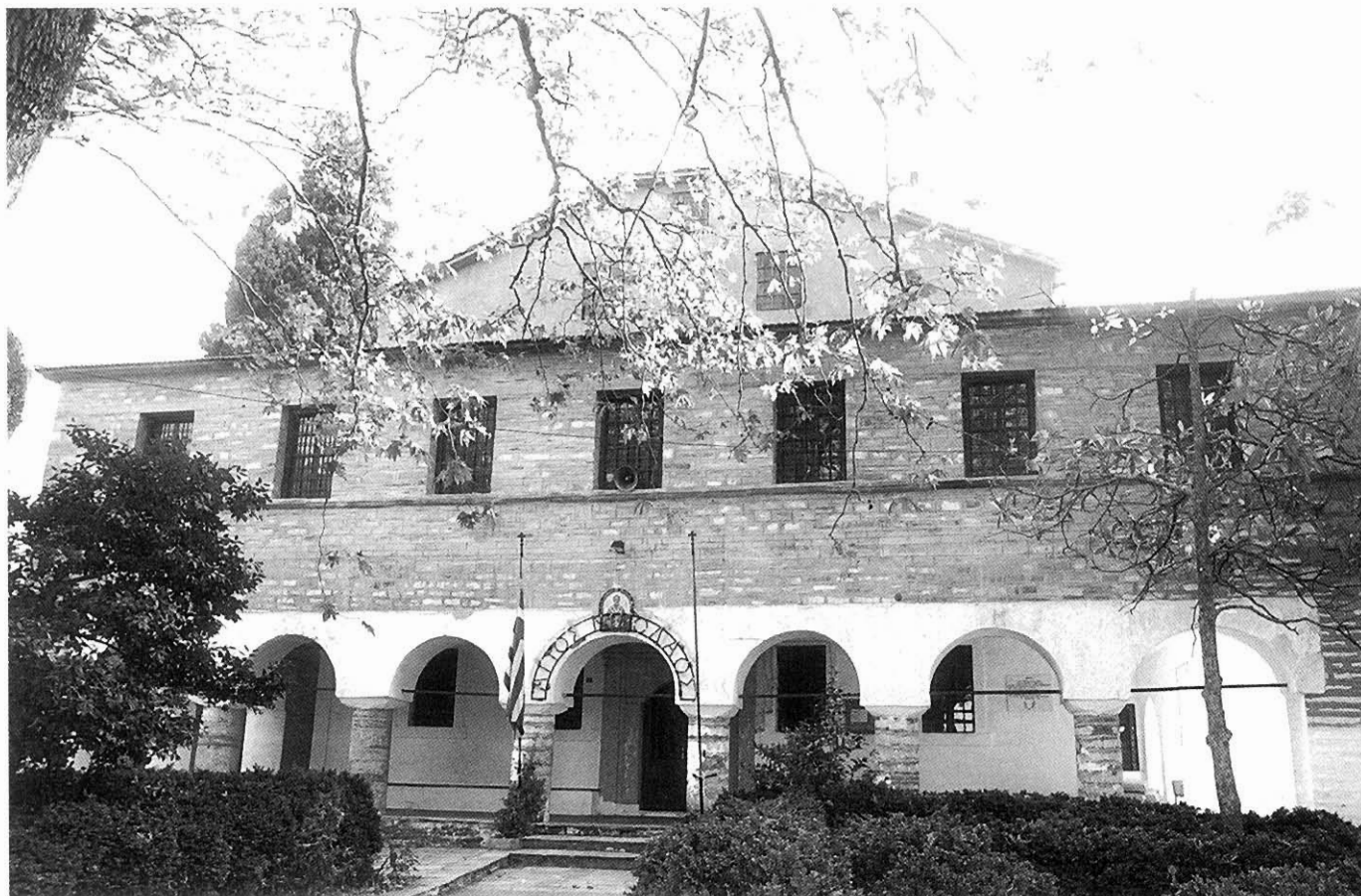
Από το ναό της Παναγίας εξοστρακίζονται τόσο τα ισλαμίζοντα στοιχεία όσο και αυτά του οθωμανικού μπαρόκ²⁸. Το μπαρόκ, όπου υπάρχει, τώρα είναι δυτικής προέλευσης. Οι εσωτερικοί κίονες, που βάφονται

22

23

24

93

σε απομίμηση μαρμάρου, φέρουν κορινθιακά κιονόκρانا και τοποθετούνται σε αναγεννησιακά βήθρα. Είναι καινούργια μορφή, η οποία φανερώνει νεοκλασικές επιδράσεις. Τα τόξα που τους γεφυρώνουν γίνονται απαραίτητως ημικυκλικά. Η εικονογράφηση περιορίζεται σε μεμονωμένες παραστάσεις εγγεγραμμένες σε συγκεκριμένα πλαίσια με τοξωτό περίγραμμα,

25

26

27

94

που έχουν τη μορφή πινάκων. Οι ροκοκό διακοσμήσεις που συμπληρώνουν τις κενές επιφάνειες και οι του ιδίου στυλ κορνίζες των πινάκων δίνουν μεγαλοπρέπεια στο εσωτερικό²⁹. Ωστόσο είναι φανερή η προσπάθεια απόδοσης επιστημότητας και απόκρυψης των ευτελών υλικών. Εναπομένει στοιχείο από την παράδοση είναι η εικόνα του Παντοκράτορα στο κέντρο της καμάρας, στη θέση του ψευτοκουμπέ ή του τρούλου.

ι. Ο χειρισμός του φωτός. Είναι γνωστή η εικόνα των σκοτεινών και γεμάτων μυστικοπάθεια εσωτερικών των ναών του 18ου αιώνα. Στην Αγιάσο η εικόνα αυτή αλλάζει καθώς οι διαστάσεις των παραθύρων αυξάνονται, ενώ προστίθεται σειρά φεγγιτών στις πλάγιες όψεις. Η καμάρα φωτίζεται από τους φεγγίτες των αετωμάτων. Τα χρώματα που υιοθετούνται συμβάλλουν επίσης στη φωτεινότητα του εσωτερικού χώρου. Η κατάργηση των τοιχογραφημένων συνόλων αφήνει πολλές επιφάνειες κενές που βάφονται ανοιχτόχρωμες. Οι ροκοκό διακοσμήσεις αντανακλούν το φως. Ο μυστικισμός δίνει τη θέση του στο διαφωτισμό.

ια. Ο λόγιος χαρακτήρας του οικοδομήματος. Όπως έχει ήδη επισημανθεί από τον Μ. Πολυβίου³⁰ κατά τον 18ο αιώνα η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική έχει κατά κανόνα λαϊκό χαρακτήρα. Κοντά σ' αυτόν οι ναοί

28

στην τυπολογία και στην εξωτερική τους μορφολογία έχουν να επιδείξουν ένα ορθολογισμό. Με τον όρο αυτό εννοούμε ότι διαθέτουν μόνο τα στοιχεία που είναι απαραίτητα για λειτουργικούς σκοπούς. Ανόγματα τοποθετούνται μόνο στις θέσεις που απαιτούνται για φωτισμό και επικοινωνία με τον εξωτερικό χώρο και το μέγεθός τους ποικίλλει ακόμα και στο ίδιο το κτίριο ανάλογα με τις ανάγκες. Η στέγη παίρνει το καταλληλότερο σχήμα για να καλύψει με ασφάλεια το κτίριο. Μορφολογικά χαρακτηριστικά απαντώνται συνήθως στην ανατολική όψη για λόγους συμβολικούς και διαφοροποίησης με τα κοσμικά κτίρια. Φαλτσογωνιές δημιουργούνται στις γωνίες μόνο όπου υπάρχει πέρασμα. Η οικοδόμηση των ναών οφείλεται κατά κανόνα σε οικοδομικά ισνάφια και ο πρωτομάστορας συνήθως παραμένει ανώνυμος.

Βέβαια δεν γνωρίζουμε αν η Παναγία της Αγιάσου οφείλεται σε κάποιον αρχιτέκτονα, αλλά ο λόγιος χαρακτήρας του οικοδομήματος είναι φανερός στη χάραξη της κάτοψης, στη διαμόρφωση των εξωτερικών όψεων, στη θολοδομία και στη διάπλαση του εσωτερικού χώρου. Τα στοιχεία που περιγράφηκαν δείχνουν ότι ο τύπος της Παναγίας είναι μια σύνθεση που φέρει πληθώρα νεωτεριστικών στοιχείων, αλλά ταυτόχρονα εντάσσεται μέσα στην παράδοση. Ένα πνεύμα κλασικισμού διακινείται ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα στον ελληνικό χώρο. Σύμφωνα με τον Μ. Μπίρη πρόκειται για μια αρχαϊζουσα τάση, η οποία ήλθε από τη Δύση μαζί με το πνεύμα και τις μορφές της ιταλικής

Αναγέννησης. Η τάση αυτή ενισχύθηκε από τον προεπαναστατικό ελληνικό Διαφωτισμό, με αποτέλεσμα την αποβολή του μεσαιωνικού ύφους του κτιρίου και την εισαγωγή νέων στοιχείων έκφρασης³¹. Η στροφή προς τη νεότερη αρχιτεκτονική γίνεται ομαλά, χωρίς να συντελεσθεί τομή, αλλά με ανανέωση των στοιχείων της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής και συνδυασμό τους με καινούργια.

ιβ. Η σχέση με το περιβάλλον. Η σχέση των ναών του 18ου αιώνα με το περιβάλλον κυρίως στα μεγάλα αστικά κέντρα είναι αυτή της άμυνας και της εσωστρέφειας. Οι ναοί επιδιώκουν την ομοιότητα με κατοικίες

Εικ. 25. Αρχάγγελος Πέλλης. Μονή Αρχαγγέλου Μιχαήλ. Καθολικό. Άποψη από τα νοτιοδυτικά (Ν. Μουτσόπουλος).

Εικ. 26. Ανδρονίκη Καππαδοκίας. Άγιοι Πρόβος, Τάραχος και Ανδρόνικος (Λ. Έβερτ, κ.ά.).

Εικ. 27. Πάτρα. Άγιος Ανδρέας. Πρόσοψη.

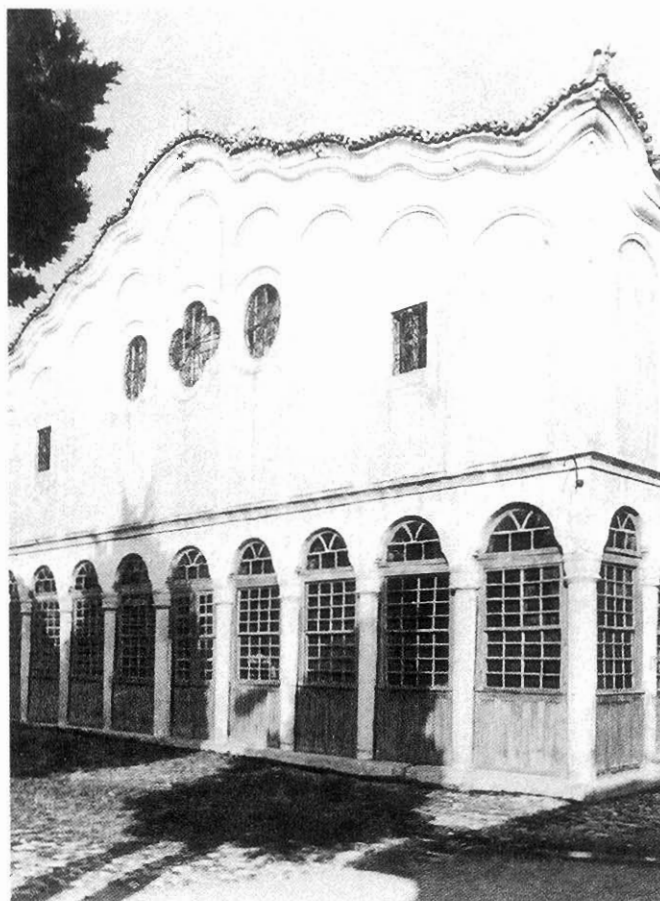
Εικ. 28. Θεσσαλονίκη. Άγιος Μηνάς. Μερική άποψη από τα βορειοδυτικά.

Εικ. 29. Σοπότ Βουλγαρίας. Άγιοι Πέτρος και Παύλος. Η πρόσοψη (Μ. Κοενα).

Εικ. 30. Μαλακοπή Καππαδοκίας. Άγιοι Θεόδωροι. Γενική άποψη από τα νοτιοδυτικά (Λ. Έβερτ, κ.ά.).

Εικ. 31. Λέσβος. Συκούντας. Κοίμηση της Θεοτόκου (Π. Κουφόπουλος). Η πρόσοψη.

29

30

31

95

και προτιμούν την αφάνεια και την ταπεινότητα. Έχουν λίγα και μικρά ανοίγματα, ενώ στις μεγάλες πόλεις δεν διαθέτουν ημιυπαίθριους χώρους. Παρουσιάζονται μετρημένα κτίσματα με μνημειακές προθέσεις³², τα οποία αποτελούν ιδιαίζουσες περιπτώσεις.

Στην Αγιάσο η στροφή προς τη μνημειακότητα είναι έκδηλη και εκφράζει τη σφριγηλότητα της κοινωνίας που τη δημιούργησε, την οικονομική ευρωστία της και τη διάθεση προβολής της, ενώ ακόμα αντανακλά τη φιλελευθεροποίηση του θρησκευτικού αισθήματος. Ο ναός ανοίγεται προς το περιβάλλον με ημιυπαίθριο χώρο και μεγαλύτερα ανοίγματα, ενώ αποκτά έντονη αστική συνείδηση και κοσμικό περιεχόμενο. Τα στοιχεία που επιλέγονται προδίδουν τους πνευματικούς προσανατολισμούς της κοινωνίας προς τα δυτικά πρότυπα. Ο τύπος του ναού της Παναγίας Αγιάσου αντανακλά την κυρίαρχη ιδεολογία, την πρωτεύουσα επιλογή και την πολιτισμική στάση των Ελλήνων διανοουμένων την εποχή αυτή, κατά συντριπτική πλειοψηφία κληρικών, δηλαδή τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό.

Η διάδοση του τύπου

Η επανάσταση του 1821 διακόπτει προσωρινά την

32

33

οικοδόμηση ναών. Κατά τη διάρκεια της εμφανίζεται ένα νέο προσκύνημα. Στα 1823 ανευρίσκεται η θαυματουργή εικόνα της Παναγίας στην Τήνο. Αμέσως αρχίζει η ανέγερση ναού στη θέση αυτή, ο οποίος ολοκληρώνεται στα 1830. Αρχιτέκτονας του ναού είναι ο πρακτικός αρχιμάστορας Στρατής Καλονάρης από τη Σμύρνη, που φέρεται ως Ευστράτιος Σμυρναίος³³. Το νέο προσκύνημα επισκιάζει και εκτοπίζει την Παναγία της Αγιάσου, αλλά και τα άλλα τοπικά προσκυνήματα. Συνδέεται άμεσα με την αναγέννηση του ελληνικού έθνους. Δεν είναι φορτισμένο με μνήμες από την τουρκοκρατία, ενώ βρίσκεται μέσα στα όρια των υπό απελευθέρωση περιοχών και εν τέλει μέσα στο νεοϊδρυμένο ελληνικό κράτος.

Ο ναός της Ευαγγελίστριας, ένα από τα πιο εντυπωσιακά οικοδομήματα στο Αιγαίο, στην αρχική του φάση³⁴ τυπολογικά ακολουθεί την Παναγία της Αγιάσου. Στη διάρκεια της ζωής του έχει υποστεί πολλές επεμβάσεις με κύρια την αλλαγή της πρόσοψης. Την αρχική φάση της Ευαγγελίστριας επιχείρησε να αποδώσει ο Γ. Πουλημένος. Για την αποκατάσταση της κάτοψης της στοάς και της κύριας όψης, η οποία παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον, στηρίχτηκε σε χαρακτηριστικά της εποχής πριν από την ανακαίνιση, τα οποία τον οδήγησαν σε μερικούς εσφαλμένα συμπεράσματα³⁵. Ο

34

35

εντοπισμός φωτογραφίας της ίδιας όψης μάς επιτρέπει να έχουμε πιο συγκεκριμένη και ακριβέστερη περιγραφή³⁶ (Εικ. 20).

Η Ευαγγελίστρια είναι μια τρίκλιτη βασιλική με στοά και υπερκείμενο γυναικωνίτη στη νότια πλευρά, που είναι και η κύρια όψη, και σε μέρος της ανατολικής³⁷ και θολοδομία ανάλογη με της Αγιάσου. Κατά την αρχική της φάση στη νότια πλευρά διέθετε οκτώ μετακίονια διαστήματα έντονα άνισα μεταξύ τους. Τα τρία μεσαία που αντιστοιχούν στην κύρια είσοδο ήταν ίσα μεταξύ τους. Τα δύο ανατολικά, που αντιστοιχούσαν στο ανατολικό σκέλος της στοάς ήταν μικρότερα και ίσα μεταξύ τους. Τα τρία υπόλοιπα ήταν τα μεγαλύτερα από όλα. Η διαμόρφωση της στοάς, όσο και η υπόλοιπη κάτοψη της εκκλησίας δεν υπάκουαν σε αυστηρούς κλασικιστικούς κανόνες σχεδίασης, αλλά προσαρμόζονταν σε ανάγκες προερχόμενες από λειτουργικούς σκοπούς όπως και στην ανάγκη να συμπεριληφτεί και αναδειχθεί το προσκύνημα.

Ο σχεδιασμός αυτός τοποθετεί την αρχική φάση της Παναγίας της Τήνου κοντύτερα στις προγενέστερες βασιλικές και σαφώς σε υστέρηση ως προς την Παναγία της Αγιάσου. Η προσαρμογή σε νεοκλασικά πρότυπα ήταν και ο λόγος αναδιευθέτησης της κύριας όψης που έγινε στα 1890-92 από τον Γάλλο αρχιτέκτονα Ε. Τρουμπ³⁸, και έδωσε στο οικοδόμημα επισημότητα, μεγαλοπρέπεια αλλά και χαρακτηριστική τυπικότητα.

Όπως σωστά τόνισε ο Γ. Πουλημένος το ενδιαφέρον για τη μορφολογική διάπλαση της κύριας όψης παρουσιάζεται για πρώτη φορά στην Ευαγγελίστρια.

Όμως η γραφική ακανονιστία που χαρακτηρίζει την κάτοψη αντανakλάται και στην όψη. Η διαμόρφωση της αρχικής κύριας όψης γινόταν με νεοκλασικά πρότυπα αλλά ταυτόχρονα με το πνεύμα του ρομαντισμού. Η όψη υποδιαιρείται σε δύο ορόφους με κοσμήτη. Στο ισόγειο η τοξοστοιχία παίζει πρωτεύοντα ρόλο. Στον όροφο ανοίγονται επτά παράθυρα που έχουν ίσες αποστάσεις μεταξύ τους και βέβαια δεν αντιστοιχούν στα οκτώ μετακίονια της στοάς. Η όψη στέφεται με πέντε ημικυκλικές αετωματικές απολήξεις, από τις οποίες η μεσαία έχει μεγαλύτερη διάμετρο. Σταυροί και φανοί συμπληρώνουν το σύνολο.

Στο μεσαίο αέτωμα τοποθετείται σύνολο τριών φεγγιτών, ενός τετράφυλλου στο κέντρο και δύο αχλαδόσχημων εκατέρωθεν. Η καμπύλη των δύο πλάγιων φεγγιτών ταιριάζει στο καμπύλο αέτωμα. Το αχλαδόσχημο σχήμα προκύπτει αν στη μέση ενός ημικυκλικού αετώματος εγγραφεί ένας κυκλικός φεγγίτης. Η χαριτωμέ-

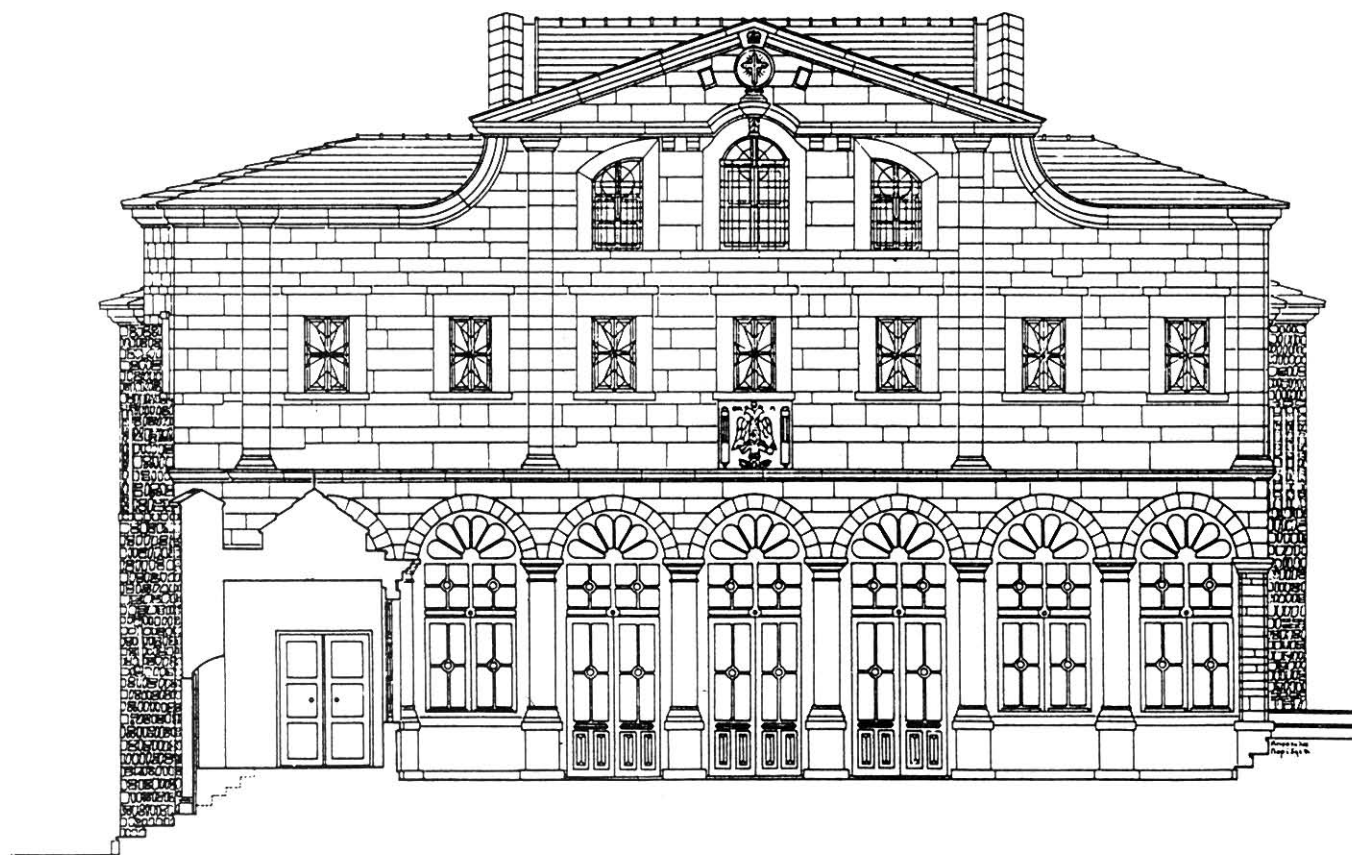
Εικ. 32. Άγιος Γερμανός Πρέσπας. Άγιος Γερμανός (Ν. Μουτσόπουλος). Γενική άποψη από τα νοτιοδυτικά).

Εικ. 33. Λήμνος. Μύρινα. Παναγία Τσας. Πρόσοψη.

Εικ. 34. Λήμνος. Μύρινα. Αγία Τριάδα. Πρόσοψη.

Εικ. 35. Θεσσαλονίκη. Ο Άγιος Νικόλαος ο Τρανός, μετά την πυρκαϊά του 1917. Μερική άποψη από τα βορειοδυτικά (Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου).

Εικ. 36. Κωνσταντινούπολη. Πατριαρχικός ναός Αγίου Γεωργίου. Πρόσοψη (Α. Πορίδης).

νη και πρωτότυπη αυτή σύνθεση εγγράφεται στο μπαρόκ και μπορεί ίσως να θεωρηθεί ότι πρόκειται για απόδοση του βυζαντινού τριλόβου παραθύρου της σχολής της Κωνσταντινούπολης. Ωστόσο η επίδραση της παράδοσης ανιχνεύεται επίσης, καθώς ειδικά στην Τήνο επιχωριάζουν φεγγίτες διαφόρων σχημάτων, τοποθετημένοι όμως κυρίως πάνω από τις εισόδους ή τα παράθυρα των σπιτιών³⁹. Στην Παναγία η λειτουργικότητα συνδυάζεται θαυμάσια με την αισθητική, επειδή το ευφάνταστο σχήμα των φεγγιτών κάνει ιδιαίτερα ενδιαφέρον το αέτωμα. Κοντά σ' αυτές τις ιδιότητες προ-

στίθεται τώρα και η μεταφυσική διάσταση, καθώς τα συγκεκριμένα σχήματα παίρνουν συμβολικό και αποτροπαϊκό χαρακτήρα, λειτουργούν δηλαδή ως φυλακτικά που αποκλείουν την είσοδο του κακού⁴⁰. Οι φεγγίτες, έργο του πρωτομάστορα μαρμαρογλύπτη Χατζησίμου Νικολάου, ήταν μαρμαρίνοι, διάτρητοι και σκαλιστοί με φυτικά θέματα⁴¹.

Από εδώ και εμπρός ο τύπος του ναού που περιγράψαμε αποκτά μεγάλη διάδοση. Έχει άρρηκτα συνδεθεί με ένα προσκύνημα με εμβέλεια και έξω από τα όρια του ελληνικού κράτους, έχει καθαγιασθεί και εμ-

37

38

39

Εικ. 37. Αργος. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος. Η στοιά.

Εικ. 38. Πορταριά Πηλίου. Άγιος Νικόλαος. Η στοιά.

Εικ. 39. Σίλατα Καππαδοκίας. Άγιοι Απόστολοι. Η στοιά (Λ. Έβερτ, κ.ά.).

Εικ. 40. Λήμνος. Μύρινα. Παναγία Τσας. Το εσωτερικό με όψη προς τα δυτικά.

98

βαπτισθεί στα εθνικά ιδανικά. Δημιουργείται έτσι μια τυπολογική γλώσσα και ένα μορφολογικό λεξιλόγιο με πολλά κοινά στοιχεία στην αρχιτεκτονική των ναών σε περιοχές τόσο διαφορετικές όσο η Καππαδοκία, τα νησιά του Αιγαίου, η Πελοπόννησος ή η Μακεδονία. Το ευρύ αυτό δίκτυο των ναών συμβάλλει στην ενδυνάμωση της αίσθησης του κοινού θρησκευτικού αισθήματος και, συνδεδεμένο μ' ένα πανελλήνιο προσκύνημα, ανοίγει το δρόμο για την καλλιέργεια αισθημάτων εθνικής ταυτότητας και το σταδιακό μετασχηματισμό των πιστών του θρησκεύματος σε πολίτες του κράτους. Το δίκτυο των ναών συμπληρώνεται από δίκτυο εκπαιδευτικών ιδρυμάτων⁴², η αρχιτεκτονική των οποίων επίσης υπακούει σε εθνικά πρότυπα με την υιοθέτηση του νεοκλασικισμού.

Ίσως δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι λίγο-πολύ υιοθετείται ο τύπος για τους προσκυνηματικούς ναούς, αλλά φυσικά δεν περιορίζεται σ' αυτούς και περνά και σε καθαρά αστικούς. Σημαντικό πανελλήνιο προσκύνημα είναι ο Άγιος Ανδρέας στην Πάτρα (1834), μια τρίκλιτη βασιλική με στοά και υπερκείμενο γυναικωνίτη στη δυτική μόνο πλευρά. Η ακαμψία της κάτοψης και των όψεων προδίδει τη σχέση του Λύσανδρου Καυταντζόγλου με το σχεδιασμό⁴³. Η αυστηρή γεωμετρικότητα της όψης, η λιτότητα στη χρήση μορφολογικών χαρακτηριστικών (τα κιονόκρανα συρρικνώνονται και οι ψευδοπαραστάδες απουσιάζουν) καθώς και η αντικατάσταση των μπαρόκ φεγγιτών στο αέτωμα από ένα μικρό κυκλικό προδίδει τη μετάβαση σε μια άλλη φάση της εξέλιξης, την επιβολή του Νεοκλασικισμού στην υπάρχουσα τυπολογία. Ίσως στην επίδραση του Καυταντζόγλου να οφείλεται και η διαμόρφωση του αετώματος σε τρίγωνο, σε σχέση με τα προηγούμενα κολοβά, που παρουσιάζεται εδώ για πρώτη φορά.

Την ίδια εποχή ξεκινούν ριζοσπαστικές επεμβάσεις σε προγενέστερους ναούς⁴⁴, με στόχο την ευθυγράμμιση τους με τα καινούργια αρχιτεκτονικά ρεύματα, την απομάκρυνση από τις μνήμες της τουρκοκρατίας και την απόδοση συμβολικού χαρακτήρα και μνημειακού ύφους. Οι επεμβάσεις περιλαμβάνουν προσθήκη στοάς και υπερκείμενου γυναικωνίτη στη δυτική πλευρά του ναού, οπισθοχώρηση του υπάρχοντος γυναικωνίτη και πολλές φορές ανάπλαση του εσωτερικού με νεοκλασικά πρότυπα. Από τα στοιχεία που έχουμε στα χέρια μας προκύπτει ότι ο πρώτος ναός που δέχεται τέτοιου είδους επέμβαση είναι ο μητροπολιτικός ναός του Αγίου Γεωργίου στο Ναύπλιο, κτίσματος του 16ου αιώνα. Η κομψή αναγεννησιακή πρόσοψη του καινούργιου τμήματος, που οικοδομείται στα 1834, οργανώνεται με κοσμητές και ψευδοπαραστάδες, δεν επιστέφεται όμως με αέτωμα.

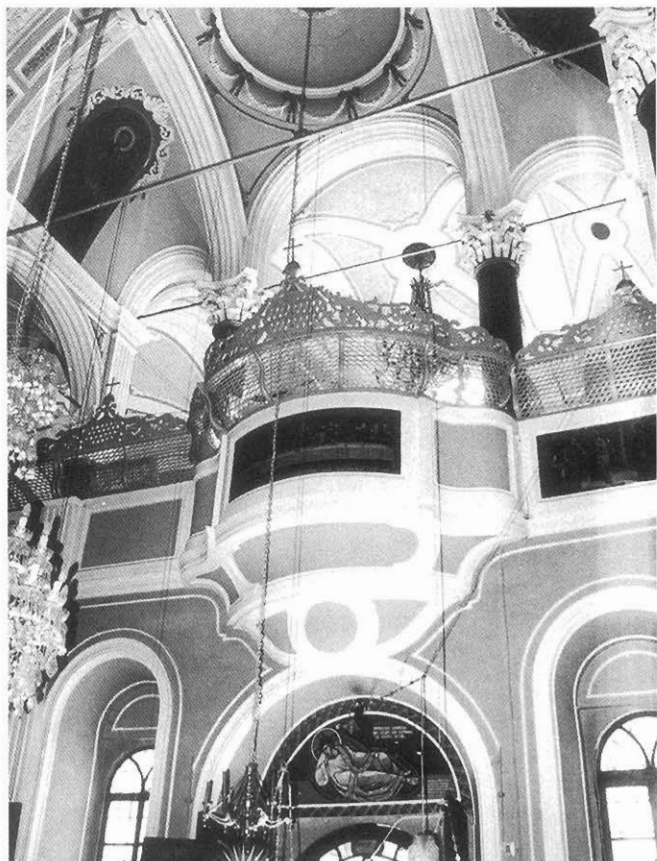
Αμέσως μετά ακολουθεί ο πατριαρχικός ναός του Αγίου Γεωργίου στην Κωνσταντινούπολη, η αρχική φάση του οποίου οφείλεται στα 1720. Σύμφωνα με τελευταίες έρευνες⁴⁵ στα 1836 ο ναός υπέστη ευρύτατη ανακαίνιση, στην οποία αποδίδεται η ανωδομή του, η δυτική όψη και η διαμόρφωση του εσωτερικού. Η διάπλαση της δυτικής όψης έχει ανάμικτο αναγεννησιακό και νεοκλασικό χαρακτήρα. Η δυτική όψη επιστέφεται με αέτωμα, που φέρει εκατέρωθεν στοιχεία τα οποία

40

θυμίζουν αναγεννησιακές έλικες. Η εφαρμογή των επεμβάσεων αυτών σ' ένα ναό με τη θέση και το κύρος του πατριαρχικού ενισχύει τη συμβολική αξία του τύπου που περιγράψαμε στις συνειδήσεις του κόσμου και περισσότερο στις περιοχές που παραμένουν κάτω από τον τουρκικό ζυγό. Στις περιοχές αυτές οι χριστιανικές κοινότητες από τη μια προσβλέπουν στο νεοελληνικό κράτος και επιχειρούν να τονίσουν τους δεσμούς τους με αυτό και από την άλλη αισθάνονται συνδεδεμένες με το Πατριαρχείο. Σωρεία ναών ακολουθεί το παράδειγμα του πατριαρχικού στις υποδουλωμένες περιοχές. Ιδιαίτερα στη Μακεδονία η ομοιότητα με τον Άγιο Γεώργιο Κωνσταντινούπολης μέσα στα πλαίσια της εξέγερσης κατά της οθωμανικής αυτοκρατορίας και του ανταγωνισμού των Βαλκανικών λαών αργότερα επιζητά να εξυπηρετήσει εθνικές σκοπιμότητες. Επεμβάσεις παρόμοιου τύπου απαντώνται και στην απελευθερωμένη Ελλάδα.

Η δύναμη της παράδοσης και η ισχύς του τύπου ως συμβόλου μετρώνται στο γεγονός ότι αυτός υιοθετείται από λόγιους αρχιτέκτονες της εποχής. Η αρχιτεκτονική γίνεται πλέον επώνυμη. Τα ονόματα των πρωτομαστών και των λογίων αρχιτεκτόνων συνήθως αναφέρονται και αναγράφονται πλέον στις επιγραφές: Ο Ράλλης Πλούφος κτίζει τον Άγιο Μηνά στη Θεσσαλονίκη, ο Θεόδωρος Μόσχου τη Γέννηση της Θεοτόκου στη Σκιάθο, ο Ζαχαρίας Φιλιππότης την Αγία Τριάδα στη

41

Μύρινα της Λήμνου, ο Ξενοφών Παιονίδης τον Άγιο Αντώνιο στη Βέροια, οι Θεόδωρος Μ. και Παναγής Αθάνας τον Άγιο Ιωάννη Πρόδρομο στο Άργος, ο μαΐστορας Γερμανιδέλης τον Άγιο Γερμανό στο ομώνυμο χωριό, ενώ τέλος ο Χατζη-Νικολής Νικηταΐδης ανακαινίζει τον πατριαρχικό ναό του Αγίου Γεωργίου στην Κωνσταντινούπολη. Ακόμα και στη σημερινή εποχή απαντώνται επιβιώσεις του τύπου αυτού στο Πήλιο⁴⁶.

Ο Λύσανδρος Καυταντζόγλου επίσης δεν μένει ανεπηρέαστος από την παράδοση. Το δυτικό τμήμα της Αγίας Ειρήνης⁴⁷ στην Αθήνα (1846) δεν είναι τίποτε άλλο από μια τρίκλιτη βασιλική με στοά και υπερκείμενο γυναικωνίτη. Βέβαια η απόδοση του στοιχείου γίνεται με αρκετά διαφορετικό τρόπο, καθώς τα τόξα της στοάς είναι μόνο τρία και τα παράθυρα του γυναικωνίτη εννιά. Οι βαρείες αναλογίες της στοάς, που στηρίζεται σε πεσσούς, η πλαισίωσή της από συμπαγείς όγκους, πάνω στους οποίους στέκονται τα ραδινά καμπαναριά, και τέλος η έμφαση στα νεοκλασικά χαρακτηριστικά απομακρύνουν από την παραλλαγή όπως την περιγράψαμε και τον κομψό και ανάλαφρο αναγεννησιακό της χαρακτήρα. Το βαρύγδουπο μνημειακό της ύφος αντανακλά τώρα τη μεγαλοπρέπεια και επισημότητα, που θέλει να έχει το νέο κράτος. Όμοια διαμόρφωση, με ίσο αριθμό παραθύρων γυναικωνίτη και μετακινίων διαστημάτων της στοάς στη δυτική όψη, παρατηρείται και στην Παναγία Χρυσοσπηλιώτισσα των Δ. Ζέζου και Π. Κάλκου⁴⁸.

42

Οι παραλλαγές

Καθώς ο τύπος διαδίδεται στα Νότια Βαλκάνια και στη Μικρά Ασία, μορφοποιείται σε διάφορες παραλλαγές, που συνδυάζονται με τοπικά χαρακτηριστικά. Το πλέον χαρακτηριστικό στοιχείο του παραμένει η στοά με τον υπερκείμενο γυναικωνίτη. Η στοά αποτελεί κυρίαρχο στοιχείο στη δυτική όψη, την οποία εμπλουτίζει μορφολογικά και της προσδίδει μνημειακό χαρακτήρα. Με τον τονισμό της στοάς και της σειράς των παραθύρων πάνω από αυτήν, η όψη αποκτά οριζοντιότητα. Η στοά έρχεται σε ευχάριστη αντίθεση με τον συμπαγή όγκο του υπόλοιπου οικοδομήματος, στον οποίο προσδίδει ελαφρότητα και χάρη. Οι παραλλαγές του στοιχείου αυτού εξαρτώνται από τα εξής:

1. Το σχήμα: Ευθύγραμμο στη δυτική μόνο πλευρά⁴⁹, πίσω σχήμο με σκέλη που δεν καλύπτουν ολόκληρες τις πλάγιες όψεις⁵⁰, πίσω σχήμο με σκέλη που φτάνουν έως την ανατολική όψη⁵¹.

2. Το πλάτος της στοάς: Ίσο με ένα⁵², δύο⁵³ ή και τρία⁵⁴ μεταξόνια.

3. Τη θέση του ή των κλιμακοστασίων για την άνοδο στο γυναικωνίτη. Τα ήθη της εποχής απαιτούν ξεχωριστή είσοδο για το γυναικωνίτη, η τοποθέτηση της οποίας προβληματίζει τους αρχιτέκτονες. Κατά κανόνα τοποθετείται αδέξια μέσα ή έξω από τη στοά. Εφευρετική είναι η λύση που εφαρμόστηκε στον Άγιο Μηνά Θεσσαλονίκης, όπου τα κλιμακοστάσια τοποθετούνται

στα ανατολικά άκρα των σκελών της πίσω σχήμης στοάς. Στον Άγιο Ανδρέα της Πάτρας τα κλιμακοστάσια κρύβονται μέσα στα δυτικά άκρα των πλάγιων τοίχων.

4. Το πλάτος των μεταξονίων διαστημάτων: Όταν τα μεταξόνια είναι ίσα μεταξύ τους προβάλλεται ο αναγεννησιακός χαρακτήρας της στοάς⁵⁵. Τα άνισα μεταξόνια⁵⁶ κάνουν ιδιαίτερα ενδιαφέρονσα τη στοά και, με τον τονισμό του κατακόρυφου άξονα, ή την κίνηση προς το κέντρο, της προσδίδουν μπαρόκ χαρακτήρα.

5. Το είδος των υποστυλωμάτων της στοάς: Κίονες, κτιστοί πεσσοί ή συνδυασμός κίωνων και πεσσών. Οι κίονες αποδίδουν καλύτερα τον αναγεννησιακό χαρακτήρα της στοάς. Κτιστοί τετραγωνικοί πεσσοί, μεγάλης διατομής εμφανίζονται κυρίως στη Βόρεια Ελλάδα. Συνηθέστατος είναι ο συνδυασμός πεσσών, που τοποθετούνται στις γωνίες για ενίσχυση της έκφρασης ισχύος, και κίωνων στη μέση⁵⁷. Όταν είναι δυνατόν να βρεθούν, ίσως από προγενέστερα κτίρια στην ίδια θέ-

Εικ. 41. Λέσβος, Αγιάσος, Αγία Τριάδα. Το εσωτερικό με όψη προς τα δυτικά (Π. Κουφόπουλος).

Εικ. 42. Άγιος Γερμανός Πρέσπας, Άγιος Γερμανός. Το εσωτερικό με όψη προς τα δυτικά.

Εικ. 43. Χάρτης των Νοτίων Βαλκανίων και της Μικράς Ασίας. Με τελείες ορίζονται οι τρίκλιτες βασιλικές με στοά και υπερκείμενο γυναικωνίτη. Με σταυρούς οι ναοί που μετασκευάστηκαν.

ση, ενσωματώνονται κίονες προγενέστερων εποχών⁵⁸. Η περίπτωση του Αγίου Μηνά στη Θεσσαλονίκη είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, καθώς με το συνδυασμό πεσσών και κίωνων δημιουργείται ένα είδος τριβήλου μπροστά από την είσοδο στο ναό το οποίο, μαζί με την υπόλοιπη διάπλαση της όψης, μαρτυρεί και το επίπεδο της αρχαιογνωσίας της εποχής.

6. Το είδος της οροφής της στοάς: Με σταυροθόλια ή ημικυλινδρικούς θόλους⁵⁹ ή επίπεδη⁶⁰. Σε μερικές εκκλησίες συναντούμε φουρνικά αντί για σταυροθόλια μπροστά από την κεντρική είσοδο. Επικρατεί η συνήθεια η οροφή να βάφεται μπλε ή γαλάζια.

7. Το είδος των τόξων: Ημικυκλικά ή οξυκόρυφα. Τα τόξα είναι πάντα ημικυκλικά. Οξυκόρυφα τόξα παρατηρούνται στις εκκλησίες της Καππαδοκίας, όπου φαίνεται ότι αντλούν από την αρμενική αρχιτεκτονική. Είναι σπάνια σε ναούς στην Ελλάδα⁶¹. Από την αρμενική αρχιτεκτονική προέρχονται εξάλλου και οι κίονες με τη μορφή δέσμης ημικίωνων, που παρουσιάζονται ειδικά και πάλι σ' αυτή την περιοχή. Η πλήρης επιβολή του Νεοκλασικισμού ανιχνεύεται στην κατάργηση των τόξων και στην υιοθέτηση ευθύγραμμων επιστυλίων, όπως χαρακτηριστικά συμβαίνει στον Άγιο Νικόλαο της Ερμούπολης (1850)⁶².

8. Τη στέγαση. Ξεχωριστή από του υπόλοιπου ναού ή ενιαία. Στην πρώτη περίπτωση είναι τρικλινής ή πολυκλινής, χαρακτηριστικό που αποδίδει τις όψεις ως ορθογώνιο παραλληλόγραμμο⁶³. Οι ενιαίες στέγες δίδουν στις όψεις κολοβά⁶⁴ ή τριγωνικά αετώματα⁶⁵, τα οποία είναι άμεση επίδραση του Νεοκλασικισμού και κάνουν ελληνοπρεπές το ύφος του ναού. Στην περίπτωση που ο φωταγωγός του μεσαίου κλίτους συνεχίζει ως τη δυτική όψη, τότε εμφανίζεται τριγωνικό⁶⁶ ή καμπύλο αέτωμα⁶⁷. Σε ναούς της Καππαδοκίας, αλλά και στην Παναγία Τσας στη Λήμνο, απαντώνται πολλές δικλινείς στέγες στη σειρά που δίδουν πολλαπλά τριγωνικά αετώματα στις όψεις⁶⁸, χαρακτηριστικό που και πάλι έχει την καταγωγή του στην αρμενική αρχιτεκτονική⁶⁹. Οι μπαρόκ κυματιστές στέγες πολλών ναών της Βουλγαρίας⁷⁰ ίσως να αντλούν την έμπνευσή τους από την εικόνα της Παναγίας της Τήνου.

9. Τη μορφολογική διάπλαση της δυτικής όψης: Απλή ή με αποδοχή κλασικιστικών προτύπων. Οι όψεις οργανώνονται με τη βοήθεια οριζόντιων κοσμητών και ψευδοπαραστάδων στις επισημότερες εκκλησίες. Μερικές φορές απαντώνται και τυφλά αψιδώματα στην όψη που πιθανότατα αντανάκλουν την οργάνωση της Ευαγγελίστριας.

10. Τα παράθυρα. Ορθογώνια ή τοξωτά ή ακόμα και βυζαντινίζοντα προς το τέλος του 19ου αιώνα.

11. Οι φεγγίτες: Στρογγυλοί, ελλειπτικοί, αχλαδόσχημοι ή τετράφυλλοι, ή αστερόσχημοι, ή ως τρίλοβο βυζαντινό παράθυρο, ή συνδυασμός των παραπάνω. Παρόμοιοι φεγγίτες θα εμφανιστούν στη συνέχεια και στα αετώματα νεοκλασικών κατοικιών κυρίως στα νησιά⁷¹.

12. Το σχήμα του γυναικωνίτη. Με καμπύλωση προς το κέντρο ή όχι. Στον Άγιο Μηνά Θεσσαλονίκης η καμπύλωση μετατρέπεται σε υπερύψωση, που εκφράζεται με καμπύλωση του κοσμήτη στην εξωτερική όψη.

Εκτός από τη στοά με τον υπερκείμενο γυναικωνίτη

εφαρμόζονται και τα άλλα χαρακτηριστικά της Αγιάσου. Η ημικυλινδρική καμάρα για την κάλυψη του μεσαίου κλίτους καθιερώνεται, ενώ συνηθίζονται τα σταυροθόλια για τα πλάγια κλίτη, όχι όμως πάντα. Το θέμα της κατασκευής της θολοδομίας είναι πολύ ενδιαφέρον, ωστόσο χρειάζεται περισσότερη διερεύνηση. Φαίνεται ότι τις περισσότερες φορές οι θόλοι και τα σταυροθόλια είναι κατασκευασμένα από μπαγδατί⁷². Ο φωτισμός του μεσαίου κλίτους σε πολλές περιπτώσεις επιτυγχάνεται είτε με υπερύψωση του φωταγωγού είτε με τοξωτά ανοίγματα στην ημικυλινδρική καμάρα. Το σύστημα της διακόσμησης και της εικονογράφησης καθιερώνεται. Πολύ συνηθισμένα είναι τώρα τα στηθάρια των αγίων τοποθετημένα στα κυκλικά τρίγωνα πάνω από τους κίονες. Ορισμένα στοιχεία θεωρούνται συμβολικά και υιοθετούνται από ναούς της παραλλαγής του 18ου αιώνα. Τέτοια είναι οι αχλαδόσχημοι φεγγίτες και η καμπύλωση του γυναικωνίτη.

Η υπέρβαση του τύπου

Το επόμενο στοιχείο που έρχεται να προστεθεί στους ναούς είναι το καμπαναριό. Καμπαναριά υπήρχαν από την παραδοσιακή αρχιτεκτονική, συνήθως όμως ήταν αυτόνομα. Τώρα συνδυάζονται οργανικά με το κύριο σώμα του ναού και έχουν τη μορφή τετραγωνικού πυργίσκου με φανό στην κορυφή. Στην τρίκλιτη βασιλική συνδυάζονται με τη στοά με δύο τρόπους. Δύο κωδωνοστάσια πλαισιώνουν τη στοά στη βορειοδυτική και στη νοτιοδυτική γωνία του ναού⁷³. Στην περίπτωση αυτή τα κλιμακοστάσια για την άνοδο στο γυναικωνίτη τοποθετούνται βολικά μέσα στους κορμούς των κωδωνοστασίων. Η αρχή γίνεται με τον Άγιο Τρύφωνα στη Βυτίνα στα 1846. Στη Μακεδονία αλλά και στη Βουλγαρία, όπου εφαρμόζονται μετά την υπογραφή της συνθήκης Χάτι Χουμαγιούν απαντάται πολύ συχνά ένα μόνο κωδωνοστάσιο τοποθετημένο στον κατά μήκος άξονα του ναού.

Η προσθήκη των καμπαναριών αλλοιώνει τις αναλογίες της όψης, καθώς αυτά ανταγωνίζονται τη στοά. Εισάγουν στην όψη τον κατακόρυφο άξονα σε αντίθεση με τον οριζόντιο της στοάς.

Όταν είναι δύο περικλείουν τη στοά, που χάνει έτσι τον ανάλαφρο χαρακτήρα της. Όταν είναι ένα στον άξονα επισκιάζει τη στοά. Βαθμιαία ο ρόλος της στοάς στη διάπλαση της δυτικής όψης περιορίζεται. Αυτό γίνεται φανερό και στη μείωση των μεταξονίων διαστημάτων από επτά ή ακόμα και εννιά σε πέντε ή σε τρία μόλις.

Ο τύπος της στοάς με τα τρία μετακίονια παίρνει συμβολικό χαρακτήρα τριβήλου και εφαρμόζεται ευρύτατα τόσο σε βασιλικές⁷⁴ όσο και σε σύνθετους σταυροειδείς ναούς με τρούλο⁷⁵. Τώρα η στοά αποτελεί δευτερεύον στοιχείο και υποτάσσεται στο σύνολο της δυτικής όψης. Διαμορφώνεται μια τυπική όψη για τους ναούς του δεύτερου ήμισυ του 19ου αιώνα, την οποία ο Γ. Πουλημένος ονομάζει «ελληνοβυζαντινή». Στην περίπτωση αυτή ο πύλοσχημος γυναικωνίτης διαμορφώνεται πάνω από τη στοά και από τμήμα των πλα-

γίων κλιτών. Το πλεονέκτημα της απρόσκοπτης όρασης της θολοδομίας χάνεται.

Όταν ένας τύπος φτάσει στην κορύφωση μοιραία αναζητούνται τρόποι υπέρβασης. Η προσθήκη του τρούλου και η ανάγκη για σταυρικές κατόψεις με την εισαγωγή του εγκάρσιου κλίτους αποτελούν τη φυσική συνέχεια στην εξέλιξη της τρίκλιτης βασιλικής, συνέχεια που συνδέεται άμεσα με θρησκευτικές πεποιθήσεις και εθνικά ιδανικά. Βέβαια οι συμβολισμοί που εξέφραζαν το ορθόδοξο δόγμα⁷⁶ εφαρμόζονταν όταν ήταν δυνατόν, και κατά την τουρκοκρατία, και είχαν την αφετηρία τους στο Βυζάντιο. Οι συμβολισμοί αυτοί δεν ήταν ευάρεστοι στις οθωμανικές αρχές· μάλιστα στην Κωνσταντινούπολη ο πατριαρχικός ναός δεν επιτρεπόταν να έχει τρούλο ορατό από έξω⁷⁷. Έτσι είναι η ίδρυση του ελληνικού κράτους από τη μία και, από την άλλη, οι παροχές στους μη μουσουλμάνους κατοίκους της οθωμανικής αυτοκρατορίας με τα διατάγματα Χάτι Σερίφ (1839) και Χάτι Χουμαγιούν (1856) που δίδουν τη δυνατότητα υπέρβασης του τύπου της βασιλικής, με στοιχεία όμως που είναι μέσα στην παράδοση. Ο δρόμος για το νεοβυζαντινισμό είναι ανοιχτός. Το κεφάλαιο αυτό όμως ξεφεύγει από τα πλαίσια της παρούσας μελέτης.

Παράρτημα

Α' Βασιλικές με στοά και υπερκείμενο γυναικωνίτη

Μακεδονία

Νομός Θεσσαλονίκης

Θεσσαλονίκη: Άγιος Μηνάς 1852⁸⁰, Ράλλης Πλούφος Άγιος Νικόλαος Τρανός, 1863⁸¹

Ανάληψη, 1894-1911 (α' φάση)⁸². Ε. Μοσχονάς

Ζαγκλιβέρι, Άγιος Γεώργιος, 1910⁸³

Ασβεστοχώρι, Άγιος Γεώργιος, 1867⁸⁴

Νομός Κιλίκης

Γουμένισσα, Άγιος Γεώργιος, 1861⁸⁵

Νομός Καβάλας

Καβάλα: Άγιος Ιωάννης, 1864⁸⁶

Νομός Σερρών

Σέρρες: Άγιοι Ανάργυροι, 1867⁸⁷

Άγιος Παντελεήμων, 1836⁸⁸

Αγία Παρασκευή⁸⁹

Νομός Ημαθίας

Βέροια, Άγιος Αντώνιος, 1904⁹⁰, Ξενοφών Παιονίδης

Νομός Πέλλης

Αρχάγγελος, Μονή Αρχαγγέλου Μιχαήλ, 1858⁹¹

Γιαννιτσά, Κοίμηση Θεοτόκου 1867⁹²

Νομός Φλωρίνης

Άγιος Γερμανός, Άγιος Γερμανός, 1882⁹³

Ψαράδες, Αγία Παρασκευή, 1893⁹⁴

Ακρίτας, Άγιος Νικόλαος, 1872⁹⁵

Νομός Χαλκιδικής

Φούρκα, Τρεις Ιεράρχες⁹⁶

Στάγειρα, ενοριακός ναός, 1814

Νομός Δράμας

Ακρινό, Σύναξη Ταξιαρχών, 1848⁹⁷

Κάτω Νευροκόπι, Άγιος Δημήτριος, 1860⁹⁸

Η ανίχνευση των παραδειγμάτων της τρίκλιτης βασιλικής με στοά και υπερκείμενο γυναικωνίτη έδειξε ότι κατά τον 19ο αιώνα, με τη χρησιμοποίηση και τη μετάλλαξη της υπάρχουσας τυπολογίας, οικοδομήθηκαν ναοί με πλούσιες αρχιτεκτονικές αρετές, που αποτέλεσαν την πρώτη μνημειακή έκφραση της θρησκευτικής αρχιτεκτονικής των αναγεννώμενων εθνών στα Νότια Βαλκάνια και στη Μικρά Ασία, αν φυσικά εξαιρέσουμε τη μοναστηριακή αρχιτεκτονική. Τα παραδείγματα στον ελλαδικό χώρο μαρτυρούν τη δύναμη της ναοδομίας και το γεγονός ότι δεν αποτελεί πάντα την αχίλλειο πτέρνα της νεοελληνικής αρχιτεκτονικής⁷⁸. Όπως σωστά σημειώνει ο Δ. Φιλιππίδης⁷⁹ εξελίχθηκαν τάσεις δρομολογημένες πριν από την επανάσταση. Η υιοθέτηση δυτικών προτύπων και η εκκοσμίκευση της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής εντάσσονται στην εξέλιξη αυτή. Πολλά μορφολογικά στοιχεία έχουν τις απαρχές τους στην παράδοση, στη συνέχεια απέκτησαν συμβολικό χαρακτήρα και αφού εμβαπτίστηκαν στον Κλασικισμό χρησιμοποιήθηκαν ευρύτατα. Η μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική συσχετίστηκε σταδιακά με τον Κλασικισμό και μας άφησε στη ναοδομία πολλά λαμπρά παραδείγματα.

Μικρόπολη, Άγιος Δημήτριος⁹⁹
Γρανίτης, Αρχάγγελος Μιχαήλ¹⁰⁰
Νομός Κοζάνης
Κριμίνι, Άγιος Ευστάθιος, 1868¹⁰¹
Περιστέρια, Άγιοι Ταξιάρχες, 1887¹⁰²

Θεσσαλία

Νομός Τρικάλων

Τρίκαλα, Αγία Παρασκευή, 1845¹⁰³

Παναγία Φανερωμένη, 1849-1853¹⁰⁴

Αγία Επίσκεψη, 1863-1877¹⁰⁵

Νομός Μαγνησίας

Πορταριά, Άγιος Νικόλαος, 1855¹⁰⁶

Τρίκερι, καθολικό μονής Παναγίας, 1837¹⁰⁷

Μούρresi, Αγία Τριάδα

Νηλί, Άγιος Γεώργιος, 1974

Νομός Λαρίσης

Συκούριο, Άγιος Κωνσταντίνος και Ελένη;

Τύρναβος, Παναγία Φανερωμένη, 1872¹⁰⁸

Στερεά Ελλάδα

Νομός Αττικής

Ελευσίνα, Άγιος Γεώργιος, 1894¹⁰⁹

Νομός Εύβοιας

Καλημεριάνοι, Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, 1848-68¹¹⁰

Νομός Αιτωλοακαρνανίας

Μεσολόγγι, Αγία Παρασκευή, 1850¹¹¹

Άγιος Σπυρίδων, 1884¹¹²

Αστακός, Άγιος Παντελεήμων, 1868¹¹³

Νομός Φθιώτιδας

Αταλάντη, Άγιοι Θεόδωροι, 1855¹¹⁴

Αμαλιάπολη, Μεταμόρφωση, 1857¹¹⁵

Πελοπόννησος

Νομός Αχαΐας

Πάτρα, Άγιος Ανδρέας 1835¹¹⁶ Λύσανδρος Καυταντζόγλου;

Παντάνασσα 1857, με εγκάρσιο κλίτος και τρούλο, Κ. Φρεαρύτης¹¹⁷

Νομός Μεσσηνίας

Καλαμάτα

Άγιος Νικόλαος Φλαρίου, 1865¹¹⁸

Νομός Αργολίδας

Ναύπλιο, Παναγίτσα, αρχές 19ου; ¹¹⁹

Άργος, Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος, 1822-1828¹²⁰

Νομός Αρκαδίας

Στεμνίτσα, Αγία Παρασκευή;

Νομός Κυκλάδων

Τήνος: Παναγία Ευαγγελίστρια 1823-1830¹²¹ Ευστράτιος Σμυρναίος

Σύρος: Ερμούπολη, Μεταμόρφωση, 1824-31¹²² Ευστράτιος Σμυρναίος

Κοίμηση Θεοτόκου, 1828-9¹²³

Άγιος Νικόλαος, 1850¹²⁴

Πάρος, Λεύκες, Αγία Τριάδα, 1830¹²⁵

Άνδρος, Χώρα, Κοίμηση της Θεοτόκου, 1901

Νησιά του Ανατολικού Αιγαίου

Λήμνος

Μύρινα, Κοίμηση της Θεοτόκου (Παναγία Τσας), 1857¹²⁶.

Πεδινό, Άγιος Ιωάννης, 1862¹²⁷

Καλλιόπη, Άγιος Γεώργιος Τροπαιοφόρος, 1864¹²⁸

Μύρινα, Αγία Τριάδα, 1865¹²⁹

Ατσική, Άγιος Γεώργιος, 1868¹³⁰

Θάνος, Αγία Παρασκευή, 1890-99¹³¹.

Κορνός, Κοίμηση Θεοτόκου, 1892¹³²

Καρπάσι, Άγιος Παχώμιος, πριν το 1901 ¹³³

Κοντοπούλι, Άγιος Δημήτριος, 1892-1902¹³⁴

Ρεπανίδι, Άγιος Γεώργιος, 1928-48¹³⁵.

Φισίνη, Άγιος Ιωάννης; ¹³⁶

Σκανδάλη, Άγιος Νικόλαος; ¹³⁷.

Λέσβος

Μυτιλήνη, Άγιος Συμεών Στυλίτης, 1885-92,

Βρίσα, Ζωοδόχος Πηγή, 1803¹³⁸

Αγιάσος, Υπεραγία Θεοτόκος, 1815¹³⁹

Αγία Τριάδα, 1870-1873¹⁴⁰ Βασίλειος Χατζή-Εμμανουήλ

Λισβόρι, Τίμιος Πρόδρομος, 1830-40; ¹⁴¹

Μιστεγνά, Κοίμηση Θεοτόκου, 1839¹⁴² Ιωάννης Εμμανουήλ

Πλωμάρι, Άγιος Νικόλαος, 1847

Κάτω Τρίτος, Κοίμηση Θεοτόκου, 1859¹⁴³

Μανταμάδος, Καθολικό μονής Ταξιαρχών, 1877

Βασιλικά, Γενέθλια της Θεοτόκου, 1884¹⁴⁴

Αληφαντά, Άγιος Γεώργιος 1912¹⁴⁵ Ιωάννης Κόκκινος ή Μαλής

Πολίχνιτος, Άγιος Γεώργιος

Πάμφιλα, Αγία Βαρβάρα

Παπάδος, Άγιος Ταξιάρχης

Συκούντας, Κοίμηση Θεοτόκου

Πέτρα, Άγιος Γεώργιος

Παναγία Γλυκοφιλούσα

Πλακάδος, Άγιος Βλάσιος

Πύργοι Θερμής, Άγιος Νικόλαος

Χίος

Μεστά, Μέγας Ταξιάρχης, 1795

Σποράδες

Σκιάθος, Γέννηση της Θεοτόκου, 1838¹⁴⁶, Θεόδωρος Μόσχου

Τρεις Ιεράρχες, 1846¹⁴⁷

Κρήτη

Ρέθυμνο, Εισόδια της Θεοτόκου, 1847¹⁴⁸

Ανατολική Θράκη

Κωνσταντινούπολη:

Μετόχι του Παναγίου Τάφου, 1726; ¹⁴⁹

Άγιος Δημήτριος Ταταύλων, 1726; ¹⁵⁰

Άγιος Νικόλαος Τζιμπαλί, 1830¹⁵¹

Άγιος Γεώργιος Εδιρνέκαπου, 1836¹⁵²

Άγιος Δημήτριος Πριγκήπου, 1860¹⁵³

Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη Σταυροδρομίου (μετά τρούλου) 1861¹⁵⁴

Εισόδια Θεοτόκου Σταυροδρομίου (μετά τρούλου) 1893¹⁵⁵.

Κοίμηση Θεοτόκου Βαλίνου¹⁵⁶

Παναγία Σούδας Εγρίκαπου¹⁵⁷

Καλλικράτεια, Οσία Παρασκευή

Καπαδοκία:

Φερτέκι, Αρχιστράτηγοι Μιχαήλ και Γαβριήλ, 1833¹⁵⁸

Ζαλέλα, Τίμιος Σταυρός 1838¹⁵⁹

Γκλέβερι, Άγιος Γρηγόριος Θεολόγος 1839¹⁶⁰

Σίλατα, Άγιοι Απόστολοι, 1849¹⁶¹

Ανδρονίκι, Άγιοι Πρόβος, Τάραχος και Ανδρόνικος, 1856¹⁶²

Μαλακοπή, Άγιοι Θεόδωροι 1856¹⁶³

Κενάταλα, Άγιος Γεώργιος 1870¹⁶⁴

Φλοϊτά, Άγιος Γεώργιος, ¹⁶⁵

Αξός Νίγδης, Αγία Μαρίνα¹⁶⁶

Μάταλα Νίγδης. Ναός¹⁶⁷

Γούρδουνος Νίγδης, Μεταμόρφωση ¹⁶⁸

Τενεί Νίγδης, ναός¹⁶⁹

Ταρσιάχ-Ταξιάρχες, καθολικό μονής Ταξιαρχών¹⁷⁰

Ιωνία

Αϊβαλί, Κάτω Παναγία ή Ζωοδόχος Πηγή, 1848¹⁷¹

Ταξιάρχες¹⁷²

Αγία Τριάδα¹⁷³

Λιβίσι, Παναγία η Πυργιώτισσα¹⁷⁴

Ταξιάρχης¹⁷⁵

Μουδανιά, Άγιος Γεώργιος¹⁷⁶

Σμύρνη, Άγιος Γεώργιος¹⁷⁷

Βουλγαρία

Φιλιππούπολη, Αγία Nedelya, 1832¹⁷⁸

Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη, 1836¹⁷⁹

Haskovo, Παναγία, 1837¹⁸⁰

Blagoevgrad, Εισόδια της Θεοτόκου, 1840¹⁸¹

Veliko Tırnovο, Παναγία, 1844¹⁸², Nicolaw Traianov

Άγιος Νικόλαος¹⁸³
Sopot, Άγιος Πέτρος και Παύλος, 1847¹⁸⁴
Karlonο, Άγιος Νικόλαος, 1847¹⁸⁵
Τριαννα, Άγιος Γεώργιος, 1848¹⁸⁶
Kalofar, Παναγία, 1848¹⁸⁷
Άγιος Αρχάγγελος, 1869¹⁸⁸
Smolian, Polkownik, Sérafimono, ναός;¹⁸⁹
Silistra, Άγιος Πέτρος και Παύλος¹⁹⁰

Π.Γ.Δ.Μ.

Μοναστήρι, Άγιος Δημήτριος, 1830;¹⁹¹

Β' Ναοί που υφίστανται μεταλλαγές

Θεσσαλονίκη

Άγιος Αθανάσιος 1818/1848-50¹⁹²
Νέα Παναγία 1726/μέσα 19ου αι.¹⁹³
Παναγία Γοργοεπήκοος 1818/1867;¹⁹⁴
Κεντρική Μακεδονία
Γουμένισσα, Κοίμηση Θεοτόκου, 1802/β' ήμ. 19ου αι.¹⁹⁵
Σοχός, Άγιος Γεώργιος, 1804/;/;¹⁹⁶
Νάουσα, Κοίμηση Θεοτόκου, 1833/τέλη 19ου αι.¹⁹⁷
Κολινδρός, Άγιος Δημήτριος, 1852/τέλη 19ου αι.¹⁹⁸
Κερασιά, Άγιοι Αρχάγγελοι, 1818/1893¹⁹⁹

Ήπειρος

Νομός Θεσπρωτίας

Παραμυθιά, Μεγάλη Παναγία, β' ήμ. 13ου αι./1804/
1858²⁰⁰

Πελοπόννησος

Ναύπλιο, Άγιος Γεώργιος, 16ος αι./1834²⁰¹

Υδρα, Υπαπαντή, 1780/β' ήμ. 19ου αι.²⁰²

Στερεά Ελλάδα

Νομός Αττικής

Αθήνα, Άγιοι Ανάργυροι Κολοκύνθη 16ου αι./1858²⁰³

Νησιά Ανατολικού Αιγαίου

Λήμνος

Πλατύ, Άγιος Γεώργιος 1857/;

Πορτιανό, Εισόδια Θεοτόκου 1835/1858²⁰⁴

Σημειώσεις

1. Χ. Μπούρας, Μαθήματα Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής, τ. Β', Αθήνα, 1994, σ. 465-473· του ίδιου, Ο αρχιτεκτονικός τύπος της βασιλικής κατά την τουρκοκρατία και ο πατριάρχης Καλλίνικος *Εκκλησίες* 1, Αθήνα, 1979, σ. 159-168 (στο εξής Καλλίνικος)· του ίδιου, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα μετά την Άλωση, *Αρχιτεκτονικά θέματα* 3 (1969), σ. 164-172 (στο εξής Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική)· του ίδιου, Η βυζαντινή παράδοση στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια του 16ου και του 17ου αιώνας, *Η βυζαντινή παράδοση μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης*, Αθήνα, 1994, σ. 147-163· Α. Orlandos, Ein spätbyzantinischer Hallenkirchen typus Nordgriechenlands, *JÖB* 21 (1972) σ. 209-222 (στο εξής Hallenkirchen-typus)· του ίδιου, L'architecture religieuse en Grèce pendant la domination Turque, *L'Hellenisme contemporain* (1953) σ. 180-191· Μ. Χατζηδάκη, Η τέχνη. Πνευματικός βίος και πολιτισμός από 1669-1821 *ΙΕΕ*, τ. 11, Αθήνα, 1975, σ. 266-269 και S. Mamaloukos, M. Polyviou, P.

Μύρινα, Άγιος Παντελεήμονας 1834/1860²⁰⁵
Λύχνα, Άγιος Δημήτριος. 1865/1924²⁰⁶
Ρουσοπούλι, Άγιος Δημήτριος; 1858/1910²⁰⁷
Ρωμανός, Γέννηση του Χριστού, 1830/1881²⁰⁸
Σαρδές, Άγιος Δημήτριος 1852/1907²⁰⁹.
Κοντιάς, Άγιος Δημήτριος;/1867²¹⁰
Καμίνια, Κοίμηση Θεοτόκου 1852/1905²¹¹
Κάσπακα, Άγιος Γεώργιος 1858/; ²¹²
Πλάκα, Άγιος Δημήτριος 1840/1896²¹³
Τσιμάνδρια, Κοίμηση Θεοτόκου 1852/1912²¹⁴

Αστυπάλαια, καθολικό Παναγίας Πορταϊτισσας, μέσα 18ου αι./αρχές 20ού αι.²¹⁵

Λέσβος

Μυτιλήνη, Άγιος Αθανάσιος (μητροπολιτικός) 18ος;/1892²¹⁶

Άγιοι Απόστολοι 1815/; ²¹⁷ Δημήτριος Μειμάρης

Άγιοι Θεόδωροι, 1795/;²¹⁸

Αγία Μαρίνα, Αγία Μαρίνα, 1797/1864²¹⁹

Άγρα, Άγιος Δημήτριος, 1807/1845²²⁰ Επιγραφή

Ασώματος, Ταξίαρχες Μιχαήλ και Γαβριήλ, 1795/
1863;²²¹

Βαρεία, Ζωοδόχος Πηγή, 1838-41/1910-13²²²

Μεγαλοχώρι, Μεταμόρφωση του Σωτήρος, 1767/μέσα 19ου αι.²²³

Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, 1795/1841²²⁴.

Μεσότοπος, Εισόδια της Θεοτόκου, 1877/1896

Μόρια, Άγιος Βασίλειος 1769/1932

Παλαιόκηπος, Άγιος Ερμόλαος

Ίμβρος

Άγιος Γεώργιος 1780/; ²²⁵

Κάστρο, Αγία Μαρίνα, 1780/; ²²⁶

Καπαδοκία

Σινασός, Άγιος Κωνσταντίνος και Ελένη, 1729/1850²²⁷

Κωνσταντινούπολη

Πατριαρχικός ναός Αγίου Γεωργίου 1720/1836²²⁸

Theocharides, Y. Kizis, Aspects of post-Byzantine architecture in Byzantium. Identity, Image, Influence. (Major papers), XIX International Congress of Byzantine Studies, Copenhagen, 1996, σ. 282-305 (στο εξής Post-Byzantine architecture). Πρώτη προσπάθεια σφαιρικής αντιμετώπισης του θέματος στα Νότια Βαλκάνια και στη Μικρά Ασία έγινε από τη γράφουσα, βλ. Θ. Σ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, Νεότερα στοιχεία για το ναό του Αγίου Νικολάου Τρανού (1863) - Προσέγγιση σ' ένα θέμα μεταβυζαντινής τυπολογίας, *Μακεδονικά* 29 (1993-1994) σ. 133-174 (στο εξής Άγιος Νικόλαος).

2. Κ. Θεοχαρίδου, Η εκτός του Άθω εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία. Ιστορία-Οικονομία-Κοινωνία-Πολιτισμός*, τ. 1 (*Η Μακεδονία κατά την Τουρκοκρατία*), σ. 204-213 (στο εξής Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική). Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, *Θρησκευτική αρχιτεκτονική στη Θεσσαλονίκη κατά την τελευταία φάση της Τουρκοκρατίας*. 1839-1912. (Δι-

δακτορική διατριβή) *ΕΕΠΣΑΠΘ* τ. ΙΑ' (παράρτημα 31) Θεσσαλονίκη, 1989 (στο εξής Θεσσαλονίκη). Μ. Καμπούρη-Βαμβούκου, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στη Μακεδονία μετά την Άλωση (1453-1912), σε: Μακεδονία. Αρχαιολογία-Πολιτισμός, Αθήνα, 1993, σ. 177-205. Γ. Πουλημένου, Η ελλαδική ναοδομία στην περίοδο του Νεοκλασικισμού. Ανέκδοτη Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 1997 (στο εξής Ελλαδική ναοδομία). Ν. Μουτσόπουλος, Οι εκκλησίες του νομού Πέλλης, Θεσσαλονίκη, 1973 (στο εξής Πέλλα), του ιδίου, Εκκλησίες του νομού Φλώρινης, Θεσσαλονίκη, 1964 (στο εξής Φλώρινα), Ν. Σηφουνάκης, Θ. Μπελίτσος, Α. Αρώνη-Κοτσάλη, Κ. Θεοχαρίδου, Μ.Χρυσάφη-Ζωγράφου, Ναοί και εξωκκλήσια της Λήμνου. Η ιστορία, η αρχιτεκτονική και η διακόσμησή τους. 18ος-αρχές 20ού αιώνα, Αθήνα, 1999 (στο εξής Λήμνος). Γ. Τριανταφυλλόπουλος, Μεταβυζαντινή τέχνη (1430-1913), *Ήπειρος. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα, 1997, σ. 318-322 (στο εξής Ήπειρος). Περισσότερη βιβλιογραφία δίδεται από τον Χ. Μπούρα, Βυζαντινή Παράδοση, σ. 151.

3. Μπούρας, Βυζαντινή παράδοση, σ. 155, και S. Mamaloukos κ.ά., *Aspects*, σ. 285-6 και σ. 288-9.

4. Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, Τυπολογικές και μορφολογικές επεμβάσεις σε μεταβυζαντινούς ναούς κατά τον 19ο αιώνα, *Εκκλησίες V*, σ. 133-149 (στο εξής Επεμβάσεις).

5. Σε προηγούμενες εργασίες μας, βλ. Θ. Σ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, Άγιος Νικόλαος, σ. 166, και, Επεμβάσεις, σ. 145-6, υποστηρίξαμε ότι η παραλλαγή αυτή ξεκινά από τα μέσα του 18ου αιώνα. Η εντύπωση αυτή είχε δημιουργηθεί από ναούς που οικοδομήθηκαν τον 18ο αιώνα και είχαν δεύτερη φάση στον 19ο, που δεν αναφέρονταν όμως στη βιβλιογραφία.

6. Βλ. Βλ. Β. Σφυρόδρας, Επισκόπηση του ελληνισμού κατά περιοχές, *ΙΕΕ*, τ. 11, Αθήνα, 1975, σ. 218-224 και επίσης Λέσβος. Φύση και αρχιτεκτονική, αφιέρωμα Καθημερινή 8/8/1999.

7. Βλ. Π. Κιτρομηλίδης, Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Αθήνα, 1996, σ. 448-9.

8. Η Λέσβος είναι κατά παράδοση πατρίδα προσκυνημάτων, ακόμα και συγχρόνων, όπως του Αγίου Ραφαήλ. Για την Παναγία της Αγιάσου βλ. Ι. Κλεομβρότου, *Mytilena Sacra*, Θεσσαλονίκη, 1976, τ. 2, σ. 13-21.

9. Επιγραφή στο υπέρθυρο της κεντρικής εισόδου στο ναό αναφέρει ότι έγινε επισκευή και διακόσμηση του ναού για δεύτερη φορά στα 1895. Όμως πιστεύουμε ότι ο ναός οφείλεται σε μία φάση, αυτή του 1815. Τη σύγχρονη οικοδόμηση πυρήνα και γυναικωνίτη υποστηρίζουν παρατηρήσεις στο κτίριο και συγκρίσεις με άλλους ναούς: α. Η διαμόρφωση του εσωτερικού χώρου έχει ενιαίο χαρακτήρα. β. Η θολοδομία στο κεντρικό κλίτος διαμορφώνεται έτσι ώστε οι θόλοι να βρίνουν στα κλιμακούμενα τόξα του γυναικωνίτη. γ. Η πρόσοψη του ναού δεν έχει κλασικιστική οργάνωση, όπως θα ανέμενε κανείς αν υπήρχε προσθήκη στα 1895. Τουναντίον προσομοιάζει με των προγενέστερων ναών, ιδίως ως προς την απότμηση του αετώματος. δ. Η κανονικότητα του σχεδιασμού επιτρέπει την αντιστοίχιση της εξωτερικής κιονοστοιχίας της στοάς με τις εσωτερικές. ε. Η ανέγερση του ναού της Αγίας Τριάδας, μικρότερης σημασίας και εμβέλειας από την Παναγία, στην Αγιάσο στα 1877, ο οποίος ουσιαστικά αντιγράφει την Παναγία. Δεν είναι δυνατόν να συνέβη το αντίθετο, δηλαδή το σημαντικό προσκύνημα της Παναγίας να αντέγραψε έναν δευτερεύοντα ναό. στ. Προσθήκη στη δυτική πλευρά με στοά και υπερκείμενο γυναικωνίτη παρατηρείται σε ναούς της Μυτιλήνης ήδη από το 1841, όπως στους δύο ναούς στο Μεγαλοχώρι. Δεν είναι δυνατόν να υστέρησε η Αγιάσος. ζ. Η ναός του Αγίου Νικολάου στο Πλωμάρι ανεγείρεται στα 1847 και ανήκει στον ίδιο τύπο με την Παναγία.

10. Σύμφωνα με τη συνθήκη αυτή η ρωσική αυτοκρατορία αποκτούσε το δικαίωμα της προστασίας της χριστιανικής θρησκείας και των εκκλησιών της σ' όλο το χώρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ιδιαίτερα στα νησιά του Αιγαίου η συνθήκη ανέφερε ως ρητό όρο ότι κανένα εμπόδιο δεν θα προβαλλόταν στην ανοικοδόμηση ή στην επισκευή εκκλησιών. Βλ. Σ. Παπαδόπουλος, Η σημασία της συνθήκης του Κιουτσούκ Καϊναρζή (1774) *ΙΕΕ*, τ. 11, Αθήνα, 1975, σ. 83-85, και Απ.Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη, 1969, σ. 540.

11. Όπως ο Άγιος Αθανάσιος Θεσσαλονίκης και ο πατριαρχικός ναός του Αγίου Γεωργίου.

12. Βλ. Θ. Σ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, Άγιος Νικόλαος, σ. 166, και της ίδιας Επεμβάσεις, σ. 145-6.

13. Χ. Μπούρας, Η αντιμετώπιση της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής. Γενική εισαγωγή, *Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική*, τ. 1, Αθήνα, 1982, σ. 28. Για το ρόλο της ισόγειας τοξωτής στοάς στα αρχοντόσπιτα της τουρκοκρατίας βλ. Γ. Κίζη, Επίσημη και παραδοσιακή αρχιτεκτονική: Η επιρροή του κέντρου στην επαρχία της οθωμανικής αυτοκρατορίας *Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική*, τ. 6, Αθήνα, 1988, σ. 269-290.

14. Βλ. Α. Ορλάνδος, *Η Ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης*, Αθήνα, 1952, εικ. 86, 91, 92, 95, 96 και 97. Ως παραδείγματα αναφέρουμε την Αγία Σοφία Αχρίδας και το καθολικό της μονής της Βλαχέρνας στην Ηλεία. Με το ενδιαφέρον πρόβλημα της τοξωτής στοάς στη δυτική όψη των εκκλησιών της όψιμης βυζαντινής περιόδου ασχολείται ο C. Mango, *Byzantine Architecture*, Stuttgart, 1975, σ. 275-277 και πίν. 275 και 342. Προσπαθεί μάλιστα να εξηγήσει το φαινόμενο ως ιδέα που έχει τις ρίζες της στα Βενετικά palazzi και ταξίδεψε από τα δυτικά προς τα ανατολικά.

15. Όπως ο Άγιος Γεώργιος Νεγάδων (1795) και ο ναός του Αγίου Αθανασίου στο Μονοδένδρι Ζαγορίου. Βλ. Α. Orlandos, *Hallenkirchen typus 209-222* και Γ. Τριανταφυλλόπουλος, *Ήπειρος*, σ. 318-322. Ειδικότερα στον πρώτο η πιόσχημη μονόροφη στοά, αν αποδειχτεί ότι είναι σύγχρονη με τον υπόλοιπο ναό, έχει μορφή περισσότερο εξελιγμένη και λόγια. Οι κτιστοί πεσσοί στους οποίους στηρίζεται γεφυρώνονται με ημικυκλικά τόξα ίσα μεταξύ τους, από τα οποία αυτά που αντιστοιχούν στις τρεις εισόδους τοποθετούνται ψηλότερα.

16. Όπως ο ναός του Αγίου Αθανασίου στη Μοσχόπολη, ο οποίος διαθέτει στοά στη νότια πλευρά στηριζόμενη σε οκταγωνικούς πεσσούς. Αυτόθι, σ. 333-336.

17. Χ. Μπούρας, Καλλίνικος, 159-168.

18. Οι μικρογραφίες τέτοιων προσκυνηταρίων δημοσιεύτηκαν από τον Σ. Καδά, *Οι Άγιοι Τόποι. Εικονογραφημένα προσκυνητάρια 17ου-18ου αι.*, Αθήνα, 1998. Μικρογραφίες με τέτοιους ναούς βλ. σ. 40, 46, 65, 67, 72-3, 75, 93, 96 και 126-9.

19. Α. Τανούλας, *Οι Άγιοι Ανάργυροι Κολοκύνθη στην Αθήνα, Εκκλησίες II*, σ. 186-8.

20. Βλ. Γ. Βελήνης, Το πολύκοχο ιερό Βήμα των τρισυπόστατων εκκλησιών της τουρκοκρατίας, *Εκκλησίες 2*, σ. 13-19.

21. Μ. Πολυβίου, Ο ναός του Αγίου Νικολάου στο Περιβόλι Γρεβενών, *Εκκλησίες I*, σ. 88-89.

22. Βλ. Μ. Μπίρης, Το καθολικό της Μονής Φανερωμένης στη Σαλαμίνα, *Εκκλησίες III*, σ. 179-188.

23. Όπως στη Μονή Κορώνης, στον Άγιο Αθανάσιο Ρουμ-Παλαμά Καρδίτσας, στην Κοίμηση της Θεοτόκου στο Πορτί Καρδίτσας, στον Άγιο Γεώργιο Ελληνόπυργου (1818) και στην Αγία Παρασκευή στο Νεραϊδοχώρι Τρικάλων, βλ. Γ. Καρατζόγλου, ο Άγιος Αθανάσιος Ρουμ-Παλαμά Καρδίτσας, *Εκκλησίες III*, σ. 145-151, του ιδίου, Η Κοίμηση της Θεοτόκου στο Πορτί Καρδίτσας, *Εκκλησίες IV*, 89-93, Α. Πασαλή, Η Αγία Παρασκευή στο Νεραϊδοχώρι Τρικάλων, *Εκκλησίες V*, σ. 189-94.

24. Όπως στο ναό της Αγίας Ειρήνης στο Ρέθυμνο. Βλ. Μ. Κουρουγιώτης, Ο ναός της Αγ. Ειρήνης στην ομώνυμη Μονή του Ρεθύμνου κατά τη Βενετοκρατία και Τουρκοκρατία, *Εκκλησίες V*, σ. 109-10.

25. Όπως στον Άγιο Αντώνιο Θεσσαλονίκης, βλ. Χ. Σιαξαμπάνη - Στεφάνου, Ο ναός του Αγίου Αντωνίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη, 1985, τ. 1, 413-50.

26. Στο ημικυκλικό αέτωμα αυτού του ναού απαντώνται ένας μεγάλος κυκλικός φεγγίτης, συνοδευόμενος από δύο μικρότερους εκατέρωθεν και ένα υπερκείμενο.

27. Όπως για παράδειγμα η Μεταμόρφωση στη Σύρο.

28. Για το οθωμανικό μπαρόκ βλ. Χ. Μπούρας, Διακοσμήσεις οθωμανικού μπαρόκ στο Αιγαίο, *Εκκλησίες V*, σ. 151-165.

29. Η απομάκρυνση από την παράδοση επισημαίνεται και από την Φ. Κεφαλληνίου-Κωνσταντίου, Η εισαγωγή κοσμικών στοιχείων στους ναούς των Ιωαννίνων το 19ο αιώνα. Πρακτικά συνεδρίου

- Ήπειρος: Κοινωνία-Οικονομία 15ος-20ός αιώνας, Γιάννενα, 1986, σ. 299-317.
30. S. Mamaloukos κ.ά., Post-Byzantine architecture, σ. 288-9.
31. Μ. Γ. Μπίρης, Μεταγενέστερες προσθήκες στο καθολικό της Μονής Πετράκη στην Αθήνα, *Εκκλησίες*, 2, Αθήνα, σ. 198.
32. Όπως για παράδειγμα ο Άγιος Αθανάσιος Ρουμ-Παλαμά Καρδίτσας (1810), Βλ. Ι. Καρατζόγλου, ό.π., σ. 145-156.
33. Φ. Μιχαλόπουλος, Ευστράτιος Σμυρναίος, ο αρχιτέκτων του πρώτου μεγάλου μεταπελευθερωτικού ελληνικού ναού στην Τήνο, Πρώτοι Έλληνες τεχνικοί επιστήμονες περιόδου Απελευθέρωσης, Αθήνα, 1976, σ. 126.
34. Η πρώτη φάση του ναού της Ευαγγελίστριας ερευνηθήκε από τον Γ. Πουλημένο όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία.
35. Η στοά στην αρχική φάση της Παναγίας της Τήνου είχε οκτώ μετακίονια. Ο Γ. Πουλημένος υπέθεσε ότι όλα ήταν ίσα μεταξύ τους, γεγονός που τον οδήγησε στην τοποθέτηση κίονα στον κατά μήκος άξονα μπροστά από την είσοδο, χαρακτηριστικό που αντίκειται στην κοινή λογική και δεν εμφανίζεται σε κανένα παράδειγμα των βασιλικών με στοά ούτε τον 18ο ούτε τον 19ο αιώνα. Υπέθεσε ακόμα ότι η όψη οργανωνόταν με κατακόρυφες ψευδο-παραστάδες στη συνέχεια των κίωνων στο ύψος, χαρακτηριστικό που επίσης δεν υπήρχε.
36. Η φωτογραφία δημοσιεύθηκε από τον Α. Φλωράκη, Μαρίνα λαϊκά τέμπλα της Τήνου, Αθήνα, 1996, εικ. 322.
37. Ο Πουλημένος δεν διευκρινίζει την τοποθέτηση του γυναικωνίτη στην ανατολική και στη δυτική πλευρά. Στις χαλκογραφίες πάντως φαίνεται καθαρά η ύπαρξη ορόφου στην ανατολική πλευρά.
38. Ν. Σακελλίωνος, Σ. Φιλιππίδου, Ιστορία του εν Τήνω Ιερού Ναού και Ιδρύματος της Ευαγγελίστριας, προσκυνήματος των απανταχού ορθόδοξων, από της ευρέσεως της θαυματουργού εικόνας μέχρι σήμερα, Εν Ερμούπολει Σύρου, 1928, σ. 129. Για τον Ε. Τρουμπ, βλ. Κ. Μπίρη, Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20όν αιώνα, β. έκδ., Αθήνα, 1995, σ. 178.
39. Δ. Φιλιππίδης, Διακοσμητικές τέχνες. Τρεις αιώνες τέχνης στην ελληνική αρχιτεκτονική, Αθήνα, 1998, σ. 110 και 246. Στην Τήνο οι φεγγίτες συμπληρώνονται συχνά με διαφράγματα με λιθανάγλυφες παραστάσεις, όπως του ήλιου ή γυναικείας μορφής. Πρβλ. Π. Ζώρα, Λαϊκή Τέχνη, Ελληνική τέχνη, Αθήνα, 1994, σ. 213
40. Οι Α. Γουλάκη-Βουτουρά, Γ. Καραδέδος, Γ. Λάββας, Η εκκλησιαστική μαρμαρογλυπτική στις Κυκλάδες από τον 16ο ως τον 20ό αιώνα, Αθήνα, 1996, σ. 161-2 και 444-6, διαβλέπουν στα σχήματα αυτά δυτικές επιδράσεις.
41. Φωτογραφία δημοσιεύει ο Α. Φλωράκης, ό.π., εικ. 320 και 321.
42. Βλ. P. Kitromilides, Imagined Communities and the Origins of the National Question in the Balkans, in: *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy*, Norfolk, 1994, σ. 168-179.
43. Βλ. Δ. Φιλιππίδης, Λύσανδρος Κουταντζόγλου, Αθήνα, 1995, σ. 169-170.
44. Βλ. Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, Επεμβάσεις, σ. 133-149.
45. Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική και στις οικοδομικές φάσεις του πατριαρχικού ναού του Αγίου Γεωργίου στην Κωνσταντινούπολη, Ανακοίνωση στο 19ο Συμπ. ΧΑΕ Αθήνα, 1999, σ. 70-1.
46. Στα 1974 κτίζεται ο Άγιος Γεώργιος στο Νηλί.
47. Δ. Φιλιππίδης, Κουταντζόγλου, σ. 165-74.
48. Κ. Μπίρης, Αι Αθήναι, ό.π., σ. 206-7.
49. Όπως στον Άγιο Ανδρέα στην Πάτρα, στο Μεγάλο Ταξιάρχη στη Χίο και στους ναούς της Βουλγαρίας.
50. Όπως στην Παναγία της Αγιάσου, στην Παναγία Τσας στη Λήμνο και στον Άγιο Ιωάννη Πρόδρομο στο Άργος.
51. Όπως στον Άγιο Μηνά Θεσσαλονίκης και στην Κοίμηση της Θεοτόκου στην Ερμούπολη.
52. Όπως στον Άγιο Μηνά Θεσσαλονίκης.
53. Όπως στην Παναγία Τσας στη Λήμνο.
54. Όπως στον Άγιο Πέτρο και Παύλο στο Sorot της Βουλγαρίας.
55. Όπως στον Άγιο Ανδρέα της Πάτρας και στον Άγιο Γεώργιο Κωνσταντινούπολης.
56. Όπως στον Άγιο Μηνά Θεσσαλονίκης και στον Άγιο Θεόδωρο Μυτιλήνης.
57. Όπως στον Άγιο Ιωάννη Πρόδρομο στο Άργος.
58. Όπως στον Άγιο Ιωάννη στο Άργος και στον Άγιο Μηνά της Θεσσαλονίκης.
59. Όπως στον Άγιο Ιωάννη Άργους.
60. Όπως στην Παναγία του Τσας στη Μύρινα Λήμνου.
61. Όπως στον Άγιο Φλαρίου στην Καλαμάτα.
62. Όπως στον Άγιο Νικόλαο της Ερμούπολης.
63. Όπως στον Άγιο Νικόλαο Πορταριάς Πηλίου.
64. Όπως στην Κοίμηση Θεοτόκου Γιαννιτσών.
65. Όπως στον Άγιο Μηνά Θεσσαλονίκης.
66. Όπως στον Άγιο Νικόλαο στον Αστακό.
67. Όπως στον Άγιο Γεώργιο Σμύρνης.
68. Αλλά και στη Λήμνο στην Παναγία Τσας στη Μύρινα.
69. Για παράδειγμα το μοναστηριακό συγκρότημα του Sanahin στην Αρμενία, όπου οι δικλινείς στέγες στη σειρά καλύπτουν στοά. Βλ. Χ. Μπούρας, Μαθήματα ΙΙ, σ. 266.
70. Όπως ο Άγιος Πέτρος και Παύλος στο Sorot και η Παναγία στο Kalofer.
71. Για παράδειγμα στη Σύμη και στη Λέσβο. Βλ. Δ. Φιλιππίδης, Διακοσμητικές τέχνες, σ. 148 και Ε. Βοστανή-Κουμπά, Λέσβος, ΕΠΑ, τ. 1, 24.
72. Όπως στον Άγιο Μηνά Θεσσαλονίκης.
73. Ο συνθετικός αυτός τρόπος, ευρύτατα διαδεδομένος στην παλαιοχριστιανική αρχιτεκτονική στη Συρία και ακόμα στη ρωμανική και στη γοτθική αρχιτεκτονική, εφαρμόστηκε και στην περίοδο του Νεοκλασικισμού με πρώτο παράδειγμα το ναό του Αγίου Σουλπικίου (1732) στο Παρίσι από τον αρχιτέκτονα N. Servandoni.
74. Όπως στην Ανάληψη Θεσσαλονίκης.
75. Όπως στον Άγιο Δημήτριο στην Κερατέα. Βλ. Γ. Πουλημένος, Ελλαδική ναοδομία, σ. 89.
76. Για μεταβυζαντινές τρουλαίες βασιλικές βλ. Α. Πετρονώτης, Ο Άγιο-Δημήτρης της πόλης Σαλαμίνης, *Εκκλησίες*, 1, σ. 200-203. Το πιο πρώιμο γνωστό παράδειγμα παρόμοιας εκκλησίας κατά την τουρκοκρατία αποτελεί η εκκλησία των Ταξιαρχών στο Κριτσίνι της Θεσσαλίας (1625). Αλλα νεώτερα παραδείγματα είναι: το καθολικό της μονής Φανερωμένης (γύρω στα 1670), το οποίο άλλωστε διακρίνεται και για την κλασικιστική οργάνωση της δυτικής του όψης, και ο Άγιος Δημήτριος (1806) στη Σαλαμίνα, η Κοίμηση της Θεοτόκου στην Ύδρα (1766-1774), η Αγία Τριάδα στο Καστέλλι Σπετσών (1793) και ο ναός των Αγίων Αθανασίου και Κυρίλλου στην Υδρούσα της Σάμου (1782). Βλ. αυτόθι, σ. 197-205· Μ. Μπίρης, Το καθολικό της Μονής Φανερωμένης στη Σαλαμίνα *Εκκλησίες*, 3, σ. 179-184· και Κ. Παπαϊωάννου, Ο ναός των Αγίων Αθανασίου και Κυρίλλου στην Υδρούσα της Σάμου, *Εκκλησίες*, 4, 173-182. Πρβλ. Χ. Μπούρας, Βυζαντινή παράδοση, σ. 156.
77. Έτσι για τον πατριαρχικό ναό επιλέχτηκε ο τύπος της βασιλικής στις επανειλημμένες ανακαινίσεις του. Βλ. Sir S. Runciman, Ρουμ Μιλέτι: Οι ορθόδοξες κοινότητες υπό τους οθωμανούς σουλτάνους Η βυζαντινή παράδοση μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης, Αθήνα, 1994, σ. 23.
78. Χ. Μπούρας, Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, σ. 172 και Δ. Φιλιππίδης, Νεοελληνική αρχιτεκτονική, σ. 93.
79. Δ. Φιλιππίδης, Διακοσμητικές τέχνες, ό.π., σ. 68-9.
80. Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, *Θρησκευτική αρχιτεκτονική στη Θεσσαλονίκη κατά την τελευταία φάση της Τουρκοκρατίας*, 1839-1912. (Διαδοκική διατριβή) *ΕΕΨΣΑΠΘ ΙΑ'* (παράρτημα 31) Θεσσαλονίκη, 1989, σ. 87-143.
81. Αυτόθι, σ. 144-156 και Θ. Σ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, Νεότερα στοιχεία για το ναό του Αγίου Νικολάου Τρανού (1863) - Προσέγγιση σ' ένα θέμα μεταβυζαντινής τυπολογίας, *Μακεδονικά*, 29 (1993-1994) 133-174.
82. Αυτόθι, σ. 217-242.
83. Αρχείο Μνημείων Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας, τ. 1 Επαρχία Λαγκαδά, Θεσσαλονίκη, 1993, σ. 109.
84. Αυτόθι, τ. 2., Επαρχία Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1993, σ. 131.

85. Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, *Θρησκευτική αρχιτεκτονική*, σ. 139-142.
86. Α. Στεφανίδου. Η πόλη-λιμάνι της Καβάλας κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας. Πολεοδομική διερεύνηση (1391-1912). Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, 1991, σ. 290.
87. Γ. Καφταντζή, Οι Σέρρες άλλοτε και τώρα, Σέρρες, 1983, σ. 235-7.
88. Αυτόθι, σ. 257-9.
89. Αυτόθι, σ. 259-60.
90. Θ. Σ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, Ο αρχιτέκτων Ξενοφών Παιονίδης. Ένα σχέδιασμα για το έργο του, Θεσσαλονικέων Πόλις Ι 1997, σ. 121.
91. Ν. Μουτσόπουλος, Οι εκκλησίες του νομού Πέλλης, Θεσσαλονίκη, 1973 (στο εξής Πέλλα), σ. 25-6 και 146-50.
92. Αυτόθι, σ. 62 και 314-5 και Θ. Σ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, Άγιος Νικόλαος, σ. 168.
93. Ν. Μουτσόπουλος, Εκκλησίες του νομού Φλωρίνης, Θεσσαλονίκη, 1964, Φλώρινα, σ. 10.
94. Αυτόθι, σ. 7.
95. Αυτόθι, σ. 26-7 και πιν. 62.
96. Θ. Σ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, Ο αρχιτέκτονας Ξενοφών Παιονίδης και τα έργα του στη Χαλκιδική. Πρώτη παρουσίαση. Η Χαλκιδική κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Πρακτικά Τέταρτου Πανελ. Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη, 1998, σ. 527-9.
97. Η χρονολόγηση του ναού παρουσιάζει προβλήματα γιατί δύο επιγραφές αναγράφουν τις χρονολογίες 1848-49 και μια τη χρονολογία 1877. Βλ. Κ. Τσουρής, Στο Ακρινό Κάτω Νευροκοπίου η εκκλησία της Συνάξεως των Ταξιαρχών, *Μακ. Ζωή* 142, 1978 σ. 50-51.
98. Αυτόθι, σ. 194-5.
99. Ν. Μουτσόπουλος, Πέλλα, σ. 70.
100. Αυτόθι, σ. 70.
101. Συνδίκια-Λαούρδα Λ., Η εκκλησία του Αγίου Ευσταθίου στο Κριμίνι Βοΐου Ανακοίνωση στο Γ' Συνέδριο Ιστορίας - Λαογραφίας - Γλωσσολογίας - Παραδοσιακής αρχιτεκτονικής Δυτικομακεδονικού χώρου, Θεσσαλονίκη, 1985, σ. 3-15.
102. Αυτόθι, σ. 12.
103. Θ. Νήμα, Τρίκαλα-Καλαμπάκα-Μετέωρα-Πίνδος, Χάσια, Θεσσαλονίκη, 1987, σ. 129.
104. Αυτόθι, σ. 129.
105. Αυτόθι, σ. 129.
106. Θ. Σ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, Άγιος Νικόλαος, σ. 158.
107. Αυτόθι, 155 και σημ. 57.
108. Α. Π. Πετρονάκης, Λιθανάγλυφα θυρώματα εκκλησιών της Δυτικής Θεσσαλίας με νεοκλασικές επιδράσεις *Ανθρωπολογικά* 3 (1982) 62.
109. Γ. Πουλημένος, Η ελλαδική ναοδομία στην περίοδο του Νεοκλασικισμού. Ανέκδοτη Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 1997, σ. 92.
110. Αυτόθι, σ. 73.
111. Αυτόθι, σ. 41.
112. Αυτόθι, σ. 92.
113. Αυτόθι, σ. 91.
114. Αυτόθι, σ. 42.
115. Αυτόθι, σ. 42.
116. Αυτόθι, σ. 41.
117. Αυτόθι, σ. 54.
118. Αυτόθι, σ. 75.
119. Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, Νικόλαος Τρανός, σ. 168.
120. Γ. Πουλημένος, Ελλαδική ναοδομία, σ. 38.
121. Γ. Πουλημένος, Η αρχική φάση του ναού της Ευαγγελίστριας στην Τήνο, *Εκκλησίες* 5, σ. 229-241.
122. Ι. Τραυλού - Α. Κόκκου, *Ερμούπολη*, Αθήνα, 1980, σ. 79-84.
123. Αυτόθι, σ. 85-87.
124. Αυτόθι, σ. 91-95.
125. Α. Γουλάκη-Βουτυρά, Γ. Καραδέδος, Γ. Λάββας, Η εκκλησιαστική μαρμαρογλυπτική στις Κυκλάδες από τον 16ο ως τον 20ό αιώνα, Αθήνα 1996, σ. 440.
126. Ν. Σηφουνάκης, Θ. Μπελίτσος, Α. Αρώνη-Κοτσάλη, Κ. Θεοχαρίδου, Μ. Χρυσάφη-Ζωγράφου, Ναοί και εξωκκλήσια της Λήμνου. Η ιστορία, η αρχιτεκτονική και η διακόσμησή τους. 18ος-αρχές 20ού αιώνα, Αθήνα, 1999, (στο εξής Λήμνος), σ. 374.
127. Αυτόθι, σ. 396-9.
128. Αυτόθι, σ. 386-7.
129. Αυτόθι, σ. 426-7.
130. Αυτόθι, σ. 188-9.
131. Αυτόθι, σ. 410-1.
132. Αυτόθι, σ. 390-1.
133. Αυτόθι, σ. 59.
134. Αυτόθι, σ. 57 και 421.
135. Αυτόθι, σ. 394-5.
136. Αυτόθι, σ. 59.
137. Αυτόθι, σ. 62.
138. Ι. Κλεομβρότου, *Mytilena Sacra*, Θεσσαλονίκη, 1976, τ. 2, σ. 151-4
139. Αυτόθι, σ. 13-21.
140. Αυτόθι, σ. 61-66.
141. Αυτόθι, σ. 257-9.
142. Αυτόθι, σ. 341-4.
143. Αυτόθι, σ. 223-7.
144. Αυτόθι, σ. 139-48.
145. Αυτόθι, σ. 113-5.
146. Α. Αλεξίου, Σκιάθος. Η αρχιτεκτονική των μεταβυζαντινών μνημείων, Θεσσαλονίκη, 1996, σ. 57-66.
147. Αυτόθι, σ. 67-76.
148. Χ. Καμηλάκη, Ο μητροπολιτικός ναός. Τα Εισόδια της Θεοτόκου Ρεθύμνου και τα περι αυτόν κτίσματα και παρεκκλήσια, *Ρέθυμνο*, 1999, σ. 41-45.
149. Κ. Σταματόπουλος - Α. Μήλλας (κείμενα) - Λ. Έβερτ - Ν. Μηναΐδη - Μ. Φακίδη (φωτογραφίες), *Κωνσταντινούπολη. Αναζητώντας τη Βασιλεύουσα*, Αθήνα, 1990, σ. 72.
150. Αυτόθι, σ. 112. Οι παραπάνω δίδουν ως χρονολογία οικοδόμησης τα 1726. Όμως η μορφή παραπέμπει στον 19ο αιώνα. Πρβλ. Ν. Γκίνης-Κ. Στράτος, Εκκλησίες στην Κωνσταντινούπολη, Αθήνα, 1999, σ. 103-105.
151. Μ. Κεσίσογλου-Καρυστινού, Ενορία Αγίας Κωνσταντινούπολης, Τζιμπαλί, Αθήνα, 1998, σ. 106-112. Ν. Γκίνης-Κ. Στράτος, ό.π., σ. 47-8. Κ. Σταματόπουλος κ.ά., ό.π., σ. 69.
152. Ν. Γκίνης-Κ. Στράτος, ό.π., σ. 64-65.
153. Αυτόθι, σ. 179-81.
154. Αυτόθι, σ. 98-9.
155. Αυτόθι, σ. 88-92.
156. Αυτόθι, σ. 52-3.
157. Αυτόθι, σ. 56-7.
158. Λ. Έβερτ - Ν. Μηναΐδη - Μ. Φακίδη (φωτογραφίες), Α. Μπαλλιάν - Ν. Παντελεάκη - Ι. Πετροπούλου (κείμενα), *Καππαδοκία. Περιήγηση στη χριστιανική Ανατολή*, Αθήνα, 1991, σ. 243.
159. Αυτόθι, σ. 210.
160. Αυτόθι, σ. 82.
161. Αυτόθι, σ. 118.
162. Αυτόθι, σ. 232.
163. Αυτόθι, σ. 120.
164. Αυτόθι, σ. 100-101.
165. Αυτόθι, σ. 115.
166. Ένθετο Καθημερινής, 24-9-1995.
167. Λ. Έβερτ κ. ά., ό.π., σ. 45.
168. Αυτόθι σ. 240.
169. Αυτόθι, σ. 241.
170. Αυτόθι, σ. 232.
171. Ι. Καπάντα, Σ. και Η. Αποστολίδης (κείμενα), Ν. Μηναΐδη, Μ. Φακίδη (φωτογραφίες), Ιωνία. Οι Έλληνες στη Μικρασία, Αθήνα, 1997, σ. 54.
172. Αυτόθι, σ. 54.
173. Αυτόθι, σ. 99.
174. Αυτόθι, σ. 264
175. Αυτόθι, σ. 264.

176. Α. Μήλλα, *Προποντίδα μια θάλασσα της Ρωμοσύνης*, Αθήνα, 1992, σ. 52.
177. *Σμύρνη*: Λεύκωμα, Αθήνα, 1985.
178. M. Koeva, *Cultural Monuments of the Bulgarian National Revival Period*, Sofia, 1977, σ. 114.
179. Αυτόθι, σ. 123-4.
180. Αυτόθι, σ. 114.
181. Αυτόθι, σ. 116.
182. Αυτόθι, σ. 136.
183. Αυτόθι, σ. 238.
184. Αυτόθι, σ. 137 και P. Berbenliev, *Künstdenkmäler in Bulgarien*, Leipzig, 1983, πιν. 301.
185. R. Angelova, Ecole architecturale Bulgare de l' époque du reveil national, Αρμός, Τιμητικός τόμος Ν. Μουτσοπούλου Α', Θεσσαλονίκη, 1990, σ. 207.
186. M. Koeva, ό.π., σ. 128.
187. Αυτόθι, σ. 114.
188. Αυτόθι, σ. 220-1.
189. R. Angelova, ό.π., σ. 208.
190. M. Koeva, ό.π., σ. 314.
191. Λεύκωμα Μοναστηριωτών, Φλώρινα-Πρέσπες, 1996, σ. 38.
192. Θ. Σ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, Θρησκευτική αρχιτεκτονική, ό.π., σ. 335-65.
193. Αυτόθι, σ. 311-35.
194. Αυτόθι, σ. 365-86.
195. Θ. Σ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου - Ξ. Σαββοπούλου-Κατσίκη, Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στη Γουμένισσα, *Εκκλησίες*, 4, Αθήνα, 1993, σ. 13-30.
196. Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, Επεμβάσεις, *Εκκλησίες* 5, σ. 138-141.
197. Αυτόθι, σ. 138-141.
198. Αυτόθι, σ. 139-142 και 148 και σημ. 29.
199. Αυτόθι, σ. 139-143.
200. Α. Πασαλή, Η Μεγάλη Παναγιά στην Παραμυθιά Θεσπρωτίας, *ΔΧΑΕ ΙΘ* (1996-1997) σ. 369-394.
201. Αυτόθι, σ. 143-145.
202. Μ. Φινέ, Η εκκλησία της Υπαπαντής στην Ύδρα, *Εκκλησίες Ι*, σ. 225-236.
203. Α. Τανούλας, Οι Άγιοι Ανάργυροι Κολοκύνθη στην Αθήνα, *Εκκλησίες ΙΙ*, σ. 180-184.
204. Ν. Σηφουνάκης κ.ά., Λήμνος, σ. 378-81.
205. Αυτόθι, σ. 382-3.
206. Αυτόθι, σ. 184-5.
207. Αυτόθι, σ. 392-3.
208. Αυτόθι, σ. 400-5.
209. Αυτόθι, σ. 406-9.
210. Αυτόθι, σ. 412-3.
211. Αυτόθι, σ. 414-5.
212. Αυτόθι, σ. 416.
213. Αυτόθι, σ. 417.
214. Αυτόθι, σ. 418-9.
215. Βλ. Π. Κ. Γραμματόπουλου, Σ. Β. Μαμαλούκου, Σ. Κ. Νέλλα-Ποτηροπούλου, Γ. Α. Πανέτσου και Χ. Α. Πανουσάκη, *Αστυπάλαια. Πολεοδομία και αρχιτεκτονική της Χώρας*, Αθήνα, 1994, σ. 72-81.
216. Ι. Κλεομβρότου, ό.π., τ. 3, σ. 19-28.
217. Αυτόθι, τ. 3., ό.π., σ. 180-7.
218. Αυτόθι, τ. 3, σ. 110-5.
219. Αυτόθι, τ. 2, σ. 85-87.
220. Αυτόθι, τ. 2, σ. 91-93.
221. Αυτόθι, τ. 2, σ. 121-5.
222. Αυτόθι, τ. 2, σ. 135-8.
223. Αυτόθι, τ. 2, σ. 271-9 και Μ. Τσιτιμάκη, Μεταμόρφωση Μεγαλοχωρίου Λέσβου, *Εκκλησίες* 5, σ. 265-274.
224. Ι. Κλεομβρότου, ό.π., τ. 2, σ. 295-307.
225. Σ. Μελετζής - Ε. Αιματίδου-Αργυρίου, Ίμβρος, Αθήνα, 1997, σ. 115.
226. Αυτόθι, 136-7.
227. Λ. Έβερτ κ.ά., ό.π., σ. 203.
228. Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική και στις οικοδομικές φάσεις του πατριαρχικού ναού του Αγίου Γεωργίου στην Κωνσταντινούπολη, 19ο Συμπ. ΧΑΕ, Αθήνα, 1999, σ. 70-71.

Thalia S. Mantopoulou-Panagiotopoulou

***From Post-Byzantine Architecture to Neoclassicism.
An Approach to the Evolution of the Three-aisled Basilica during the
Eighteenth and Nineteenth Centuries***

The architectural type of the three-aisled basilica, used mainly for parish churches, dominated in Greece during the last period of the Turkish occupation. At the beginning of the nineteenth century the type underwent a significant evolution. The incorporation to the core of the building of an arcaded portico, above which the gynaekonitis extended, was the main characteristic of the new variation. The new type swept through the Southern Balkans and Asia Minor during the same century, yielding some of the most resplendent monuments of the period. A catalogue of these monuments has been composed, including over one hundred churches. At the same time radical interventions on post-byzantine basilicas were performed, aimed at adapting the older buildings to the new type. A second catalogue has

been also composed including around forty examples.

The new type originally appeared probably in the islands of the Eastern Aegean, a fact that followed the improvement of the Greeks' financial status after the treaty of Kioutsouk Kainartzi (1774) and the dissemination of the Greek Enlightenment. The church of Panagia at Agiasos, a town on the island of Lesbos, more thoroughly examined in the study, is one of the first examples of the type.

The innovative features, as compared with previous basilicas, were: a. The augmentation of the overall volume of the building. b. The rational planning. c. The incorporation of an arcaded portico above which the gynaekonitis extended. This fact was due to the holding of a strong tradition, combined with modern architectural

currents, as well as with the function of the portico for the climatic conditions in this region. d. The vaulting. The central nave was covered by a barrel vault while the latter ones by cross-vaults. e. The arrangement of the bema with many niches. f. The careful articulation of the west facade. g. The three oculi on the pediments. h. The form of the gynaekonitis. i. The affinity of the inner decoration with Baroque and Neoclassicism as well as the new system of iconography. The icons were limited by frames instead of extending on the whole wall. j. The handling of the light. The enlargement of the windows rationally placed on the walls, the oculi of the pediments and the use of pale colors brought more light in the church. k. The academic character of the building. l. The monumentality and the opening to the surrounding environment.

Eventually these features were adopted by significant for Christianity and Hellenism churches of the period, as were Panaghia Evangelistria on the island of Tenos, and Aghios Andreas in Patras Peloponnesus, a fact that contributed to the wide dissemination of the type.

Concurrently alterations and modifications to older churches were carried out. Interventions consisted mainly of extending the building to the west, by adding an arcaded portico with a gynaekonitis built above it on the storey. The patriarchal church of Aghios Georgios in Constantinople was one of the first churches subjected to these modifications.

As the type spread to the Southern Balkans and Asia Minor various solutions of a regional character, combined with local tendencies, were adopted. The variations depended on the width of the portico (equal to one or more intercolumniations); its shape (linear placed on the west side of Π-shaped with two arms of varying length); the position of the staircases leading to gynaekonitis; the width of the intercolumniations equal for all, or unequal; the number and kind of the supports (piers or columns, or a combination of both); the ceiling (formed by cross-vaults, transverse barrel vaults or plane horizontal); the kind of the arches spanning the intercolumniations (semicircular or pointed); the roof (a continuation of the saddle roof of the church or independent – consequently the creation of a truncated or triangular pediment or the rendering of the west facade as rectangular parallelogram); the organization of the west facade with neoclassical features or not; the kind of the windows (arched or not); the variously shaped fan-lights that adorn the pediment and the form of the gynaekonitis.

Eventually more complicated types of the basilica were sought. This led to the addition of one belfry placed on the longitudinal axis of the church, or two flanking the west facade. The introduction of a transverse aisle and the addition of a dome followed. By the end of the nineteenth century the three-aisled basilica was almost completely replaced in Greece by neobyzantine churches.